

T3(19KP-4B1H)
C 28

А. Секретарьов

МІСТО над Бугом

400 років
тому і по тому

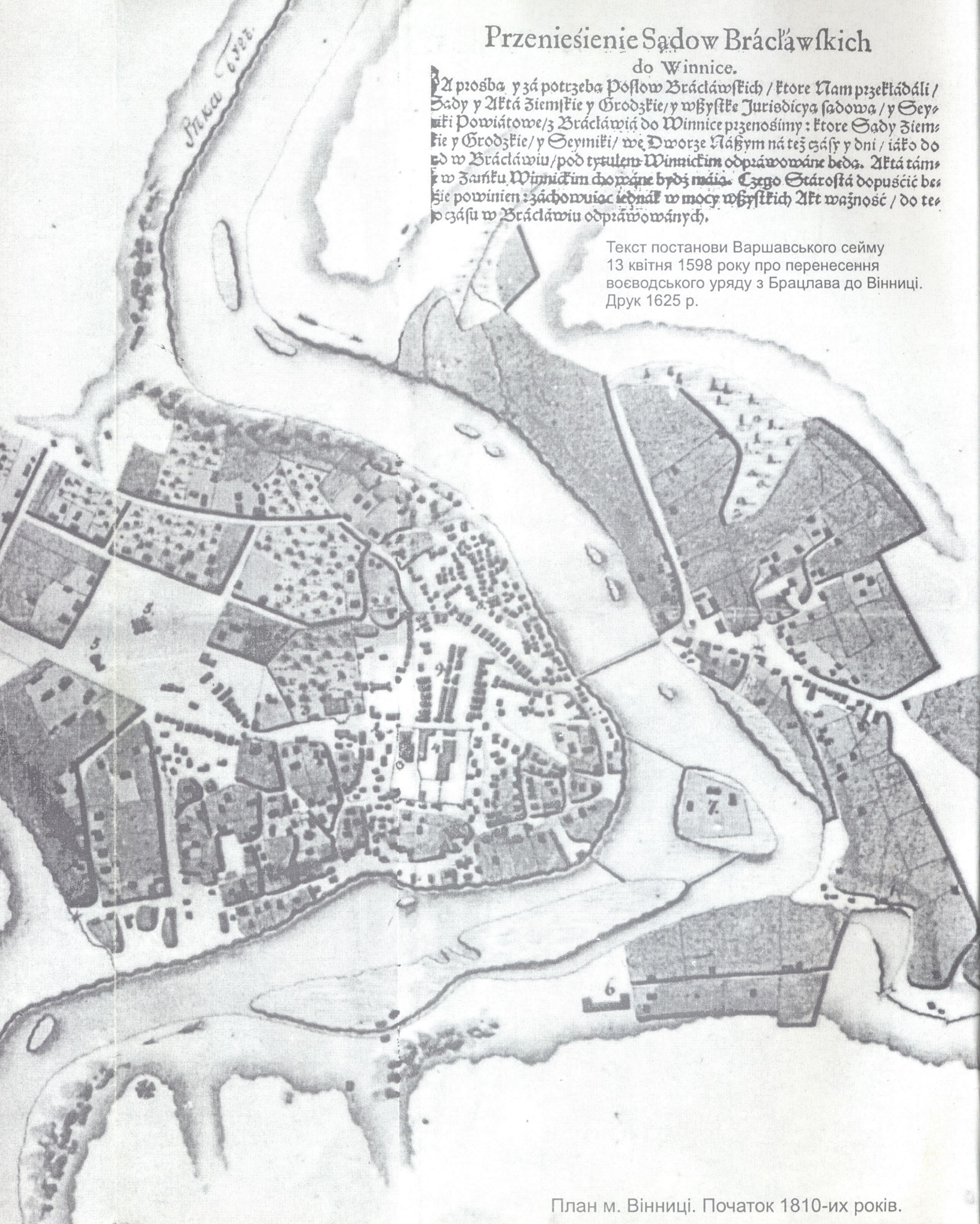


Przeniesienie Sądów Bracławskich

do Winnice.

Prośba, y za potrzeba Posłów Bracławskich / ktore Nam przekładali / Sady y Akta Ziemskie y Grodzkie / y wszystkie Jurisdycya sadowa / y Seymiki Powiatowe / z Bracławia do Winnice przenosimy : ktore Sady Ziemskie y Grodzkie / y Seymiki / we Dworze Naszym na też czasy y dni / iako do ed w Bracławiu / pod tytułem Winnickim odprawowane beda. Akta tamże w Zanku Winnickim chowane bydz mają. Czego Starosta dopuścić bez sie powinien : zachowując iednak w mocy wszystkich Akt ważność / do tego czasu w Bracławiu odprawowanych.

Текст постанови Варшавського сейму
13 квітня 1598 року про перенесення
воєводського уряду з Брацлава до Вінниці.
Друк 1625 р.

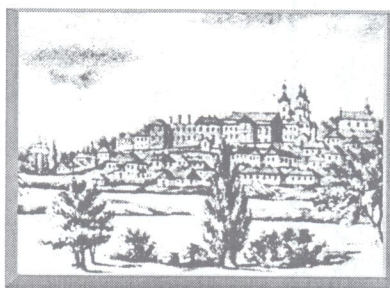


А. Секретарьов

04 443

МІСТО над Бугом

400 років
тому і по тому



Історичні нариси

✧ Рік 1598-ий: піднесення Вінниці

✧ Мури — символ "третьої" Вінниці
(річчя одного яру)

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну

415936				
51				

Секретарьов А.М.

С 28 Місто над Бугом: 400 років тому і по тому: Історичні нариси. — Вінниця: Антекс, 1999. — 60 с.: іл.

ISBN 966-95400-4-6

Книга розповідає про найважливіші події історії Вінниці, що визначали долю міста протягом кількох століть.

Сюжети історичних нарисів дозволяють прослідкувати ті закономірності вінницької історії, які значною мірою характерні для усієї Правобережної України. Книга містить багато витягів з давніх документів, спогадів старожилів міста, добірку яскравих фото- і художніх матеріалів.

Книга розрахована як на широке читачське коло, так і на тих, хто цілеспрямовано цікавиться історією міст України.

ISBN 966-95400-4-6

ББК 63.3 (4УКР—4ВІН) 45

415936

В книзі використані фото
сучасної Вінниці та її мешканців роботи
Валентина Гуменюка,
Володимира Осьмушка,
гравюри з старовинних видань з фондів обласної
бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва,
а також фотоматеріали з архіву управління
містобудування та архітектури
Вінницької міської Ради,
з фондів Державного архіву Вінницької області
та особистого архіву архітектора
Людмили Денисової

Науково-популярне видання
Секретарьов Анатолій Михайлович
Місто над Бугом: 400 років тому і по тому
Історичні нариси

Макет О. Коротких, А. Секретарьов
Обкладинка І. Попенко, А. Секретарьов

Книга підготовлена до друку ТОВ Антекс
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19
тел. (0432) 44-74-03

НТГ ВІТУ
м.Вінниця

КНИГОСЛОВИЩЕ

© Секретарьов А.М., 1999

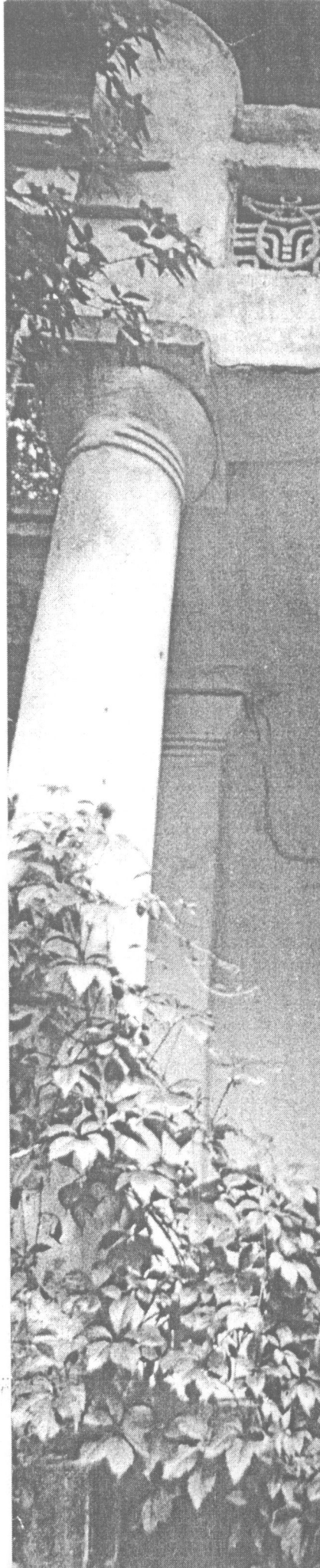
МІСЬКИЙ РОМАНС АНАТОЛІЯ СЕКРЕТАРЬОВА

“Коли світ був на п’ять століть молодшим, у зовнішніх обрисах міст переважали контрасти. Середньовічне місто завжди виступало як єдине ціле, що з-за мурованих стін споглядає навколишні простори могутніми баштами. Місто-страж, місто-символ”. Чомусь саме ці рядки історика і філософа Йохана Хейзинги пригадалися мені після прочитання книги відомого вінницького поета, барда та палкого краєзнавця-дослідника Анатолія Секретарьова, який давно і плідно розробляє історичну ниву. На цей раз предметом його роздумів стала кількасотрічна історія Вінниці, нині обласного центру, а свого часу — воєводського, полкового та повітового міста. Як визначити жанр, в якому написана книга А. Секретарьова? Можливо, це три новели, об’єднані скрізною темою, до яких окремим нарисом додаються тексти архівних документів на полях книги; можливо, це історико-етнографічне есе. Проте, як на мене, книга, яку ви, шановний читачу, тримаєте в руках, є справжнім міським романсом. Так, не дивуйтесь, саме романсом, виконаним чудовою прозорою мовою з характерною “секретарьовською” інтонацією. Здається, ось зараз відчиняться скрипучі ворота і вулицею Хлібною неспішно проїде візок балагули...

Автор книги шанобливо ставиться до історичної фактографії. Таке його відношення відчувається в усьому — в текстах рідкісних документів, дбайливо підібраних і розкиданих маргіналіями на полях, в опрацьованих джерелах з історії Поділля-Брацлавщини, у підкресленому відступі від міфологізації нашого минулого. Ні, легенди Анатолій Секретарьов також добре знає і вміє використовувати, проте ці легенди виконують у нього функції допоміжні, лише злегка романтизуючи справжні історичні факти.

Прочитавши всю книгу, ви, шановний читачу, переконаєтесь у її цільності та органічній єдності складових частин. Про що б не писав А. Секретарьов — про перенесення воєводської столиці з Брацлава до Вінниці, про символ нашого середньовічного міста — Мури, чи про калічанські бувальщини — всі ці оповіді сплітаються у химерне та тонке мереживо, ім’я якому — Історія. Так, саме та історія, яку ми вивчаємо з метою усвідомлення нашого сьогодення та майбуття. Пройдіть з Анатолієм Секретарьовим шляхами кількох століть, Ви не пошкодуєте!

Вадим Мазурік



Автор висловлює щирі подяки всім, за чия підтримка ця книга побачила світ:

— товариству з обмеженою відповідальністю науково-виробничому підприємству "Гамма"

— фінансування написання і видання книги;

— Віктору Лешику

— фінансування написання книги;

— Олександру Коротких та Сергію Царенку, архітекторам управління містобудування і архітектури Вінницької міської Ради

— технічна та ідейна підтримка;

— Олесю Петренку, головному охоронцеві фондів Державного архіву Вінницької області

— інформаційна підтримка;

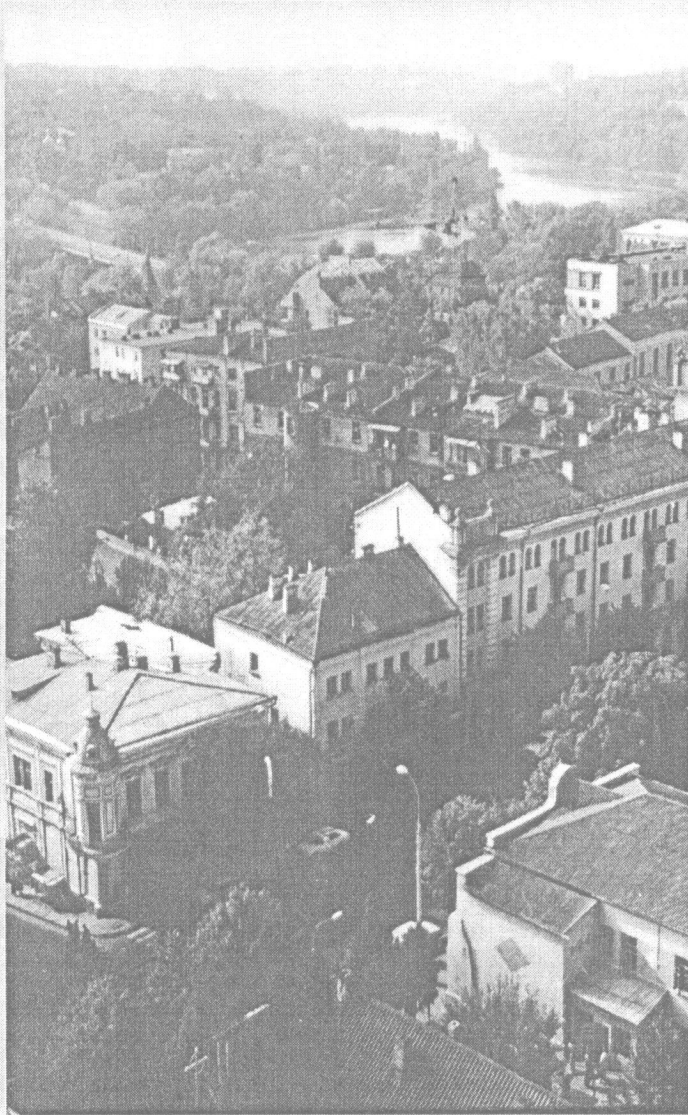
— колективу Вінницької державної обласної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва

— інформаційна підтримка.

Погорожуйте разом з "Вінницятуристом"

м. Вінниця, вул. Пушкіна, 4
тел. (0432) 35-26-55

РІК 1598-ий: піднесення Вінниці





Минуле Вінниці в цитатах

1352 р.

“Трапилось в цьому році, що один король з роду татарів, народ якого мав неприяzną сутичку з королем Прославів... вийшов з своїх володінь з безмежною кількістю піхотинців і кінноти та вступив у королівство прославів. Король прославів зі своїм народом виступив проти цієї великої кількості, щоб затримати її на певних межах...”

З флорентійської хроніки Маттео Вільані (помер 1363 р.).

(На думку багатьох давніх і сучасних дослідників, Прославів — це старовинна назва Брацлавщини — А.С.)



В долях міст, як і в долях людських, теж інколи трапляються круті повороти. Історія знає багато випадків, коли якесь другорядне поселення раптом починає бурхливо зростати, перетворюючись в значне місто або навіть в столицю. І навпаки — велике центральне місто раптом починає занепадати, і його, колись гучне, життя поступово поглинає тиша глухомані.

Саме так сталося з двома містами Побужжя — Вінницею і Брацлавом, коли рішучі зміни загальної ситуації на українських землях, що відбувалися протягом XVI ст., всіляко сприяли піднесенню першого і занепаду другого міста.

Врешті-решт, все скінчилося тим, що наприкінці століття, 400 років тому, 13 квітня (за новим стилем 23 — А.С.) 1598 року постановою коронного сейму у Варшаві столицю Брацлавського воєводства було перенесено з Брацлава до Вінниці. Ось текст цієї постанови:

“За проханням і потребою послів брацлавських, яких ми тут вислухали, суди і акти земські і городські, і всю юрисдикцію судову, і сеймики повітові з Брацлава до Вінниці переносимо, і ті суди земські і городські у дворі нашому у ті ж часи і дні, як було до того в Брацлаві, під титулом Вінницьким одправлятися мають. Акти тамо ж, в замку Вінницькому, зберігатися мають...”

Зрозуміло, що перенесення столиці воєводства, яке, до речі, зберегло свою назву — Брацлавське, було справою екстраординарною, особливо якщо врахувати, що саме Брацлав, а не Вінниця, споконвіку був головним містом Побужжя. Щоб зрозуміти причини такої незвичайної події, треба звернутися до її передісторії.

Навіть в часи панування Орди, у 1240—1360 роках, коли Вінниця як місто ще не існувала, Брацлав вже, очевидно, був центром тьми — територіальної одиниці ординської держави. З ярликів кримських ханів відомо, що лісостепова зона Правобережної України була поділена на 5 таких територій: Подільську, Кам'янецьку, Брацлавську, Сокальську і Звіногородську тьми. Відомо, що через центри цих територій — нинішні Звенигородку, Соколівку (райцентр і село Жашківського району Черкаської обл.), Брац-



лав і Кам'янець — проходив старовинний торговий шлях, один з тих, що здавна з'єднували Схід з Європою. Місце, де жвавий шлях перетинає велику ріку, завжди є сприятливим для виникнення значного поселення. Тож на такому місці і виник Брацлав.

Вінниця теж виникла біля переправи торгової дороги через Буг. В старовинних актах цю дорогу називають "вінницьким гостинцем" — від слова "гість", яким в давнину називали закордонних купців. З півночі дорога йшла до Вінниці правим берегом, напрямком сучасного Хмельницького шосе, а після переправи прямувала вздовж Бугу, знову ж таки, до Брацлава.

Але цей вінницький гостинець поступався за значенням головній торговій магістралі, тож і прибуток від мита і торгівлі у Вінниці був меншим, ніж у Брацлаві, що являв собою, як бачимо, вузол транспортних комунікацій.

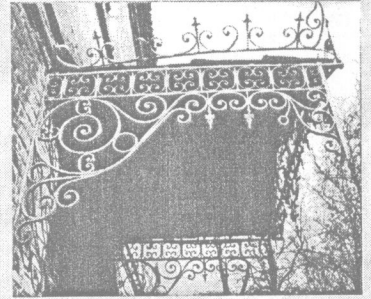
Все це в значній мірі пояснює, чому саме Брацлав довгий час був головним містом Побужжя.

Щоправда, в XVI ст., з розвитком морської торгівлі Європи зі Сходом, суходільні торгові шляхи почали поступово втрачати своє значення. І все ж таки, якщо порівняти описи обох міст 1545 і 1552 років, то ми побачимо, що Вінниця поступалася Брацлаву і потужністю фортеці, і кількістю храмів — в Брацлаві було 7 церков і "осма латинська", тобто костюл, у Вінниці ж — лише 5 церков. У Брацлаві мешкало і більше родів зем'ян — місцевих панів-землевласників. Їх тут було 37, тоді як у Вінниці — лише 21 рід.

Але саме в ці часи бере свій початок низка подій, кожна з яких сприяла піднесенню Вінниці і занепаду Брацлава.

Перша подія полягає в тому, що на початку 1540-х років мережа шляхів на Побужжі зазнає змін, внаслідок чого Вінниця опиняється на головній тутешній дорозі.

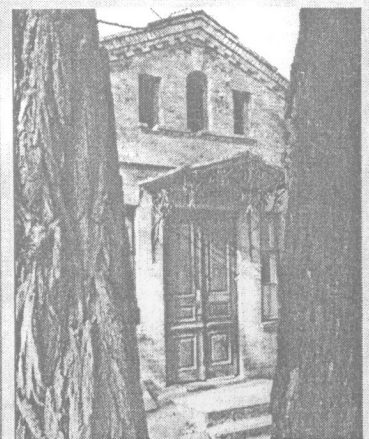
Все починається з того, що протягом першої половини XVI ст. Москва веде постійні війни з татарами Поволжжя, що завершуються підкоренням Казані у 1552 році і Астрахані — у 1556 році. Внаслідок цього тиску частина поволзьких татар, ще до взяття Казані і Астрахані, відкочовує на захід, до Дніпра, від чого український степ, де селились

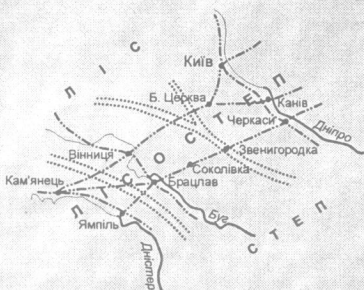
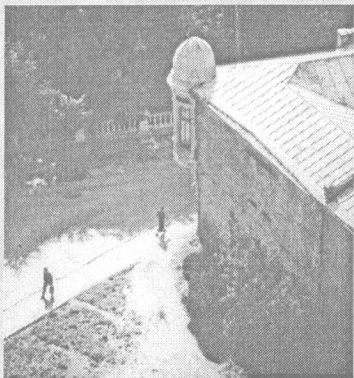


1360-ті рр.

"Ольгерд з войском литовским, з Кориатовичами... пошол на татар на Сильню Воду (очевидно, р. Синюха, пр. Півд. Бугу — А.С.) и споткал велику орду. Там крепко бившися з татарами, убил трох цариков татарских... орды разгромил... Оттоль пошол на Подолье и котрые пановали на Подолью татарове... тех... прогнал... и князем Кориатовичам, сыновцам (племянникам — А.С.) своим... Подолье отдал в державу. Котрые опустельи побудували места... Бакоту, Смотричь, Каменец, также Брацлав и Виньци, Межибож, Хмельник..."

З "Хроники о початку назвиску Литвы"





Старовинні шляхи правобережного лісостепу
 — головні торгові шляхи
 — вододільні "татарські" шляхи

1360-ті рр.

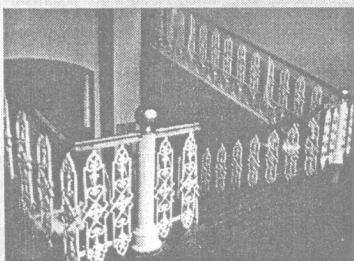
"При впадении р. Виннички в Буг, на левом берегу — старое замчище, осталось несколько сажень вала, остальное уничтожено каменоломнями".

Опис місця розташування першого вінницького замку. З "Археологической карты Подольской губернии" Е. Сеціньського, 1901 р.

1398 р.

"... дали були великому князю Витовту великий цар дід наш (золотоординський хан Тохтамиш — А.С.): Київську тьму з виходами, данями, землями і водами,... Камінецьку тьму,... Брацлавську тьму, ... Сокальську тьму, ... Звіногородську тьму..."

З перекладу підтвердження дарчого ярлика на українські землі хана Тохтамиша його онуком кримським ханом Менглі-Гераєм — поч. XVI ст.



прибульці, стає агресивнішим. Врешті-решт, татари перерізають головну дорогу між Брацлавом і Дніпром, зруйнувавши близько 1541 р. Звіногородський замок, який контролював цю ділянку шляху.

Це, в свою чергу, призводить до того, що головна дорога, починаючи від Брацлава, повертає на північ, обминаючи небезпечну звіногородську пустку і тепер йде вздовж Бугу до Вінниці, а далі — на схід до Дніпра, через Білу Церкву (див. карту зліва).

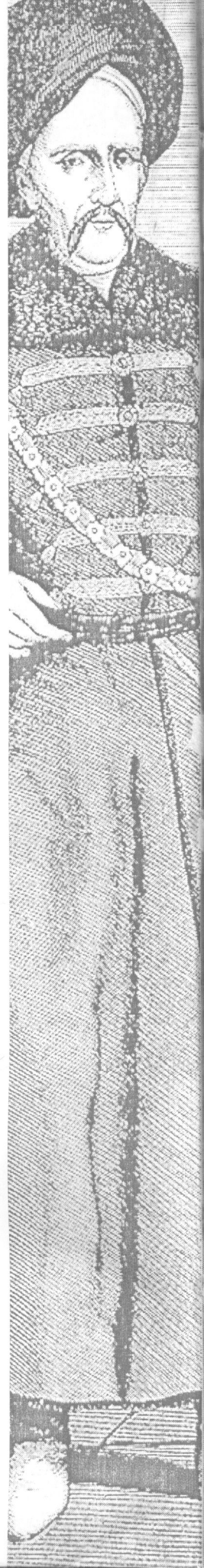
У люстрації Брацлава 1545 року королівський ревизор з цього приводу зазначає: "Питав я і за ту дорогу до Києва і до Черкас, і до Канева, котрою перед тим і в добрі, і в лихі часи обози йшли на-впростець, не зачіпаючи Вінниці. І мені повідали, що тепер, почавши від Брацлава, села на дорозі від поганства спустіли, і обози там вже йти не можуть, тільки на Вінницю. А до того ж всі кажуть, що це можна виправити, якби ласкою Божою і милістю королівською замок звіногородський відновлений був".

Але, як відомо з історії, цього не сталося. Мережа головних доріг відступає на північ, і тепер вже Вінниця, а не Брацлав, стає вузлом комунікацій, чимось на зразок сучасної Жмеринки або Козятина. Окрім вінницького гостинця і дороги на Київ жвавішає і дорога від Вінниці на захід — так звана "дорога на Дзятів" (Дзятів — стара назва сучасного села Кам'яногірка на річці Мурафі). До річч, всі чотири сучасні головні магістралі Вінниці — Хмельницьке шосе, Немирівське шосе, вулиці Київська, Пирогова і є нащадками тих стародавніх шляхів.

Другою важливою подією, що передувала перенесенню воєводської столиці, є взяття Брацлава у 1551 році кримським ханом Девлет-Гераєм.

2 вересня, в середу, велике татарське військо несподівано підступило до міста.

Процитуємо опис події, зроблений роком пізніше: "Сидели безпечно на тот час за перемирем, которое есть государю нашему с татары и турки... не имели о людях неприятельских печали, ани завыванья, ани осторожности, ани сторожи жодное на поле ани в остроге... Люди от замку по пашням и по пасекам разошлись, заперлись в замку невесты и дети, а мужей одно 50 и то к обороне негодных..."



Дел (тобто гармат — А.С.) было с татарами 25, стрельно с них на замок с четырех сторон в среду, четвер и пятницу...”

Після обстрілу фортеці татари і яничари почали готуватися до штурму, але, дізнавшись, що у замку нема води, вирішили за краще зачекати. Чекати їм довелося недовго — вже в суботу зем'яни, що були в замку, вирішили здатися на милість неприятелю.

Девлет-Герай звелів винести з замку озброєння, взяв, як відкуп з міста, багато людей у неволю — головний трофей тих часів, — а потім, спаливши замок і місто, відступив.

Після цього погрому значна частина брацлавських можновладців, покинувши порушене місто, перебралася зі своїми людьми до Вінниці. Тепер вже за кількістю зем'янських родів Брацлав значно поступався Вінниці, причому до нашого міста перебралися найзаможніші брацлавські зем'яни.

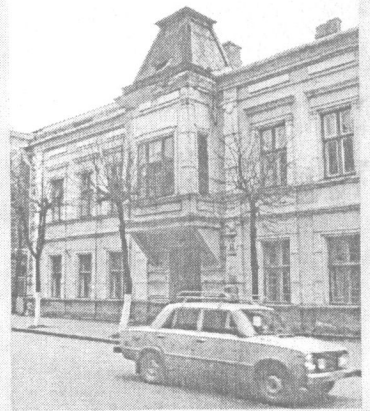
Прибульці разом з вінничанами, не гаючи часу, розпочали перебудову вінницького замку, який перед тим перебував у жалюгідному стані.

Про це свідчить звіт королівського ревізора 1545 року: “...не відаю, де ще такий слабкий замок знайти можна — не тільки людям в час навали неприятельської зачинитися, а й худобу в ньому заперти страшно... а з озброєння має замок дві гарматки невеликих. Одній кінець увірвало, заправлено залізом, з тієї стріляють. А другу обв'язано деревом, з тієї стріляти небезпечно...”

Після перебудови 1552 року вінницька фортеця значно зміцніла. Кількість веж зросла з трьох до п'яти, з'явилася велика башта, що захищала в'їзд до замку. Нові замкові стіни були здатні витримувати прямий гарматний постріл, стало набагато потужнішим і озброєння замку.

Отже, якщо після погрому 1551 року Брацлав зазнав тяжких втрат, то Вінниця, навпаки, одержала оновлену фортецю і, що дуже важливо, в ній зросла і загальна кількість населення, і кількість заможного люду.

Перед тим, як починати розповідь про наступну подію з тих, що вели до перенесення воєводської столиці, треба сказати кілька слів про загальну ситуацію на Україні в другій половині XVI ст. Вона складалася під знаком двох Уній — державної і релігійної.



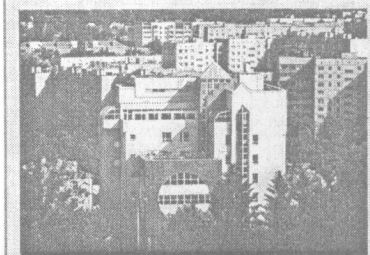
1431 р.

“... пришли мы одъ той моголы у гору рички Вышни, где... впадаетъ ричка Дидовка и там застали мы пана Даныла, который поведаль: же грунт мой по правой стороны, а по левой — до Мыкулице, там же мы копецъ усыпалы, грани на лыти вытесаты велилы;



одътолъ уверхъ рички Дидовки до гостынця Винницкаго, а гостинцемъ, мымо лозу Мохнатую... до реки Згару...”

З розмежувальної грамоти, затвердженої Вел. литовським князем Свидригайлом, 21.05.1431 р. (опис місцевості поблизу суч. Хмельницького шосе — колишнього “вінницького гостинця”, дивись сучасну карту — А.С.)





1434 р.

“... и с тыми городаы Кремьянцем и Братславем и с иными городаы и землями што у моём держанню... хочю верно и пилно служитъ королю польскому... А мене его милость и детей моих и сщадок (нащадків — А.С.) при моей вотчине при исбаразкой волости (Збараж на Волині — родова маєтність автора листа — А.С.) и при вєницкой волости и при хмельникской волости... маєт оставить ...”

З листа князя Федька Несвицького, який прагнув перейти з-під влади литовського князя до польської корони, 7.09.1434 р.



Внаслідок першої, Люблінської унії 1569 року, Литва об'єднується з Польщею, утворюючи єдину державу — Річ Посполиту. В державі цій головний вплив йде з боку більш розвиненої, європеїзованої Польщі. В урядових установах, судах, серед можновладців Побужжя все більше поляків. У 1579 році вінницьким і брацлавським старостою вперше стає поляк-католик Юрій Струсь (до речі, поляками потім були всі, за винятком одного, вінницькі і брацлавські старости аж до початку XIX ст.), який згодом і стане ініціатором перенесення воєводської столиці у Вінницю.

Юрій Струсь з Коморова разом зі своїм братом Якубом, старостою Хмільника, були відомі на степовому прикордонні як діяльні і вельми войовничі мужі.

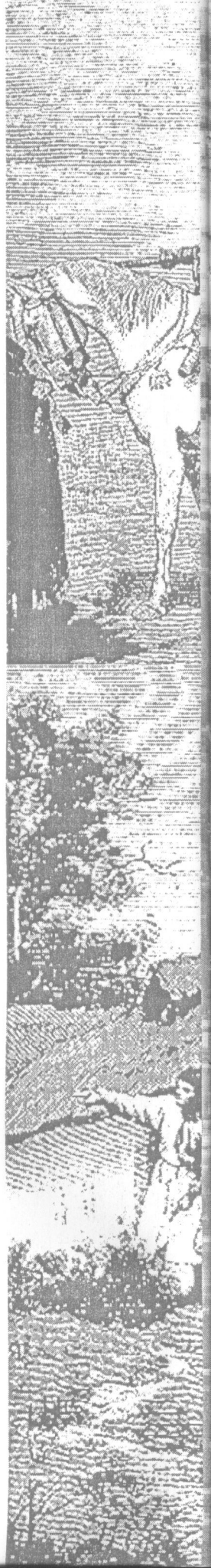
Існувала в ті часи навіть ось яка легенда про традиційну войовничість цього роду. Один з предків Струсів був таким завзятим рубакою, що після битви довгий час не міг розтулити пальці, що стискали шаблю. “Спазмум мілітарум” — “корч військовий” — так назвав латиною цю хворобу лікар, що спостерігав хворого. Згадували і хоробрість братів у битві під Сенявою 1575 року, коли вони на чолі авангарду, не чекаючи підходу головних сил, погромили велике татарське військо.

Але тут, на Побужжі, жертвами войовничого Юрія Струся ставали не тільки татари. Відомо, що він вів справжню війну за маєтки зі стародавніми зем'янськими родинами. На чолі роти жовнірів, залучаючи до наїздів і вінницьких міщан, він громив замочки місцевих феодалів поблизу Вінниці — наприклад, в Глинську, Стрижавці. Подаючи на нього скаргу в трибунал, залякані землевласники інколи не наважувалися навіть підписати позов.

Коротше кажучи, Юрій Струсь був яскравим уособленням агресивного і діяльного прибульця з Польщі, справжнього колонізатора, яких з'явилося у нашому краї чимало після Люблінської унії.

Друга унія, що відбулася 1596 року у Бресті, призвела до появи нової греко-католицької конфесії. Це вже було наслідком експансії духовної. Нова релігія, зберігаючи обряди православ'я, визнавала головні догмати католицизму.

Цей процес загального спольщення мав серед української людності і прихильників, і рішучих су-



противників. Значні привілеї, якими здавна була обдарована шляхта Польщі, а також прагнення приєднатися до більш цивілізованої католицької, європейської спільноти сприяли переходу в католицизм більшості тутешніх магнатських фамілій, серед яких були навіть такі колишні стовпи українського православ'я, як княжі роди Вишневецьких і Острозьких.

А от серед дрібної української шляхти було багато таких, хто розорявся внаслідок зіткнень з численними польськими прибульцями і, безумовно, сприймав католицизм як символ і причину своїх негараздів. Разом з селянами, які тікали від все обтяжливішого ярма кріпацтва, ці збіднілі шляхтичі вливалися до лав степового козацтва.

Серед останніх був і Северин Наливайко, батька якого розорив і забив до смерті польський пан Калиновський. Северин Наливайко, хоробрий і сильний велетень, справжній вояк (так його описують навіть польські джерела), став одним з найвпливовіших ватажків низового люду. Брат Северина Дем'ян Наливайко був теж помітною особою — відомим церковним діячем, автором знаних антиуніатських творів.

Отже, подібно до братів Струсів, брати Наливайки теж належали до лідерів тутешньої спільноти — але вже тієї її частини, що протистояла польській експансії.

Так сталося, що доля звела Юрія Струся і Северина Наливайка саме в Брацлаві. Тут у 1594 році і відбулася третя подія, остання з тих, що призвели до перенесення столиці Брацлавського воєводства.

Треба сказати, що якщо Вінниця знаходилася в північній частині правобережного лісостепу, де все міцнішав колонізаційний польський вплив, то Брацлав стояв на неспокійному півдні — впритул до так званого "Дикого поля", звідки окрім татарських загонів почали вчапати до правобережних міст і свавільні козацькі валки.

Брацлав'яни (серед яких після погрому 1551 року значно поменшало панства, а людей козацького стану, навпаки, побільшало) ставилися до поляків вороже. Тож, коли восени 1594 року під Брацлав підійшов зі своїм військом Наливайко, брацлавська громада на чолі з війтом Романом Тимченком перейшла на бік козаків.



1471 р.

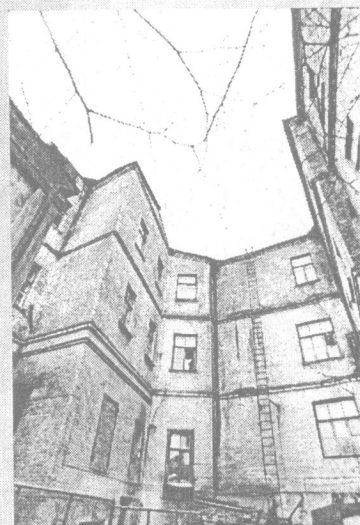
"В городе (в замку — А.С.) у Веницы — пушка а две пицали, а корчом 15 на месте, дают наместнику с корчмы 15 грошей, хто город держит. А село к городу Длезсков а в том селе дванадцать слуг, на войну ходят а подымцины не дают, а есачных (оброчных — А.С.) одинадцать человека, подымцину дают и город робят."

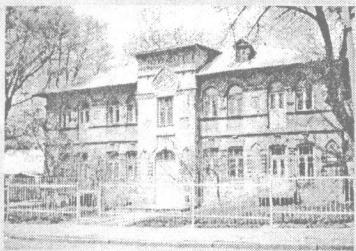
Найстаріший опис Вінниці з "Люстрації Київської землі" 1471 р.

1498 р.

"...прыказуем вам, штобы тых послов из их слугами добровольне пропускали по нашему господарству (Литовському князівству — А.С.) почонши от границы от Браслава тою дорогою на Вельниццу (один з давніх варіантів назви Вінниці — А.С.), на Корец, на Дубровицу, на Пинеск (Пінськ — А.С.), на границу московскую..."

З охоронної грамоти послам молдавського воєводи Стефана.





1510-ті рр.

«... тут мне пришлось проходить между двух высоких гор, из которых одна носит название «гора королевы Боны» (Бона Сфорца — дружина польського короля Сигізмунда I, за якої у першій чверті XVI ст. було споруджено багато замків на Поділлі — А.С.), а на другій находилось кладбище.



Первая казалась как бы насыпаною рукою человека: она имела круглую форму в виде сахарной головы с отрубленною верхушкою... Она совершенно похожа на Виленскую замковую гору.»

Зі спогадів вінничанина Ю. Постоловського (1806—?)

Опис гори, на якій стояв другий (1500—1600-ті рр.) вінницький замок (див. фото), зараз на цьому місці, поряд з староміським мостом — залишки каменярні 1890-х рр.



Місто у Струся було відібрано і передано під владу запорізького гетьмана Лободи. А коли у жовтні того ж року шляхта воєводства рушила до Брацлава на щорічний сеймик, то брацлав'яни разом з наливайківцями не тільки не пустили їх у місто, а ще й погромили. Відтоді староста Юрій Струсь стає запеклим ворогом Северина Наливайка і, водночас, брацлавської громади. Він подає скарги в трибунал, вимагаючи для бунтівників найсуворішої кари, просить допомоги, оскільки вже не може виконувати обов'язки брацлавського старости.

Розпочинається дворічна боротьба уряду з наливайківцями. Юрій Струсь весь час бере в ній найактивнішу участь. Врешті-решт, у травні 1596 року в битві під Солоницею козаки зазнають нищівної поразки. Северина Наливайка закатовують у Варшаві, а Юрій Струсь, повернувшись до своїх володінь, одразу починає клопотатися про перенесення столиці з непокірного Брацлава до Вінниці. Зрозуміло, депутати сейму добре пам'ятають нещодавні події і охоче приймають ту постанову, з якої і почалося наше оповідання.

Отже, як бачимо, це піднесення статусу Вінниці, що сталося 400 років тому, було наслідком не стільки цивілізаційних, еволюційних процесів, скажімо, економічного розвитку регіону, скільки силового тиску сторонніх експансій, відповідного опору місцевої традиції, тобто наслідком драматичної ворожнечі, на яку так багата українська історія.

Особливо виснажливою ця ворожнеча була на окраїні Речі Посполитої — в лісостеповій зоні України, де колонізаційні процеси йшли найбільш драматично. Тому протягом польської доби, що тривала до 1790-х років, від Дністра до Дніпра не з'явилося жодного нового значного міста на кшталт більш давніх Києва і Кам'янця-Подільського. Польська колонізація спромоглася лише на створення містечок, що правда, у великій кількості. Тож і Вінниця, і Брацлав, незважаючи на різницю в їх адміністративних статусах, фактично перетворилися в типові подільські містечка. Щоправда, на відміну від їх більшості, обидва були не приватними володіннями, а державними. Але сама держава — Річ Посполита — протягом XVII-XVIII ст. перебувала в кризовому стані, тому її вплив на далеких «кресах», навіть в нетривалі періоди стабільності і розвитку, був вельми слабкий у цивілізаторському відношенні.



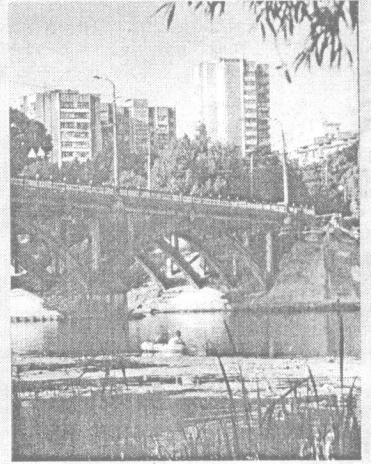
І все ж таки, Вінниця, як воєводська столиця, одержувала певні імпульси такого цивілізаторського впливу якщо не в економічній сфері, то, скажімо, в сфері освіти, що була, як побачимо в наступному нарисі, чи не головною ознакою, за якою вінницьке життя відрізнялося від життя звичайного містечка.

Втім, ця різниця була не такою вже і помітною. Підтвердженням тому править опис Вінниці, складений державним ревізором у 1789 році, наприкінці польської доби: "Позбавлені вільностей, прав і привілеїв, міщани були одержали у короля охоронну грамоту для встановлення справедливих відносин зі старостою Йозефом Чосновським. Але, незважаючи на те, майже кожний з них зазнавав утисків і щоразу до різних оплат, данин і повинностей бував залучений, аж поки прикрощі ті зі смертю старости не припинилися. І хоча при нинішньому правлінні його вельможності старости (ним був племінник короля Станіслав Понятовський — А.С.) ці неподобства з міщанами припинилися, однак вольностей своїх, згідно з привілеями, вони ще не набули і на панщину вживаються.

Багато євреїв поселилося у місті. Доми їх стоять щільно і в безладді, що створює постійну загрозу пожежі. Вулиці і будинки вкрай забруднені, на приїжджаючих, нібито до столичного міста, обивателів це справляє прикре і неприємне враження...."

В такому ж стані перебував і Брацлав. Різниця полягала, насамперед, в масштабах обох поселень. І за кількістю мешканців (приблизно 4:1), і за розмірами щорічного прибутку старост (у тому ж 1789 році прибуток вінницького старости становив 80881 злотий, тоді як брацлавського — 12531 злотий) Вінниця відчутно перевищувала Брацлав. До речі, значна частина вінницького прибутку надходила саме від обслуговування великої учнівської громади, яка досягала 10% від усього населення.

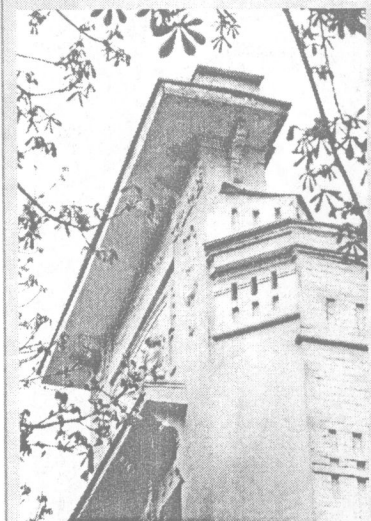
Після приєднання Правобережжя до Російської імперії у 1793 році процес урбанізації вінницького життя, що й за польської доби був маловідчутним, взагалі, припинився. І справа не тільки в тому, що суттєво знизився адміністративний статус Вінниці — колишня воєводська столиця указом Павла І в 1796 році перетворювалася у повітове місто Подільської губернії, центром якої ставав Кам'янець.

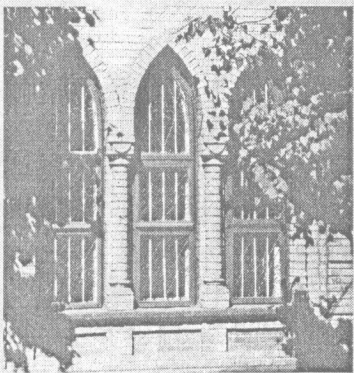


1545 р.

"... вышедши из Черкас, из Канева, Браславля, из Веницы и иных городов государских украинных свавольне и собравшись на поли за Черкасы, множество козаков, осемьсот их головами и выше, а у головах над ними старшие козаки Карп и Андруша, и Лесун, и Яцко Белоус, громили по колжукрот (неодноразово — А.С.) корованы купцов турецких и перекопских..."

З листа посольства кримського хана Сагіб-Герая 1545 р.





1545 р.

“Що ж до осілих своїх людей, то панове зем'яни пояснюють, що хоч їх і багато, але служби і пожитку від них мало, тільки 3 дні на рік відробляють, а хто не відробляє, той по 6 грошей дає, і тому мужик багатший і пишніший ніж пан. А діється так тому, що границя польська недалеко, і як котрий в чомусь завинить, то йде геть, і неможливо з нього справедливості вчинити, до того ж, приходячи звідти, ще й злодійство і шкоду роблять.”

З ілюстрації Вінницького замку 1545 р.

(Яскрава характеристика соціальної ситуації на лісостеповому прикордонні напередодні періоду польської колонізації — А.С.)



Головним чинником гальмування урбанізації було те, що всі зародки міського ладу — регіональна і духовна влада, освіта, судочинство — формувалися у Вінниці, як, до речі, і в інших правобережних містах, під сильним впливом польської національної традиції.

Тому першорядна задача нової колонізаторської експансії з боку Російської імперії, яка сама була менш урбанізованою країною, ніж Польща, полягала не в піднесенні тутешнього міського життя, а насамперед в боротьбі з польським впливом, що це життя пронизував.

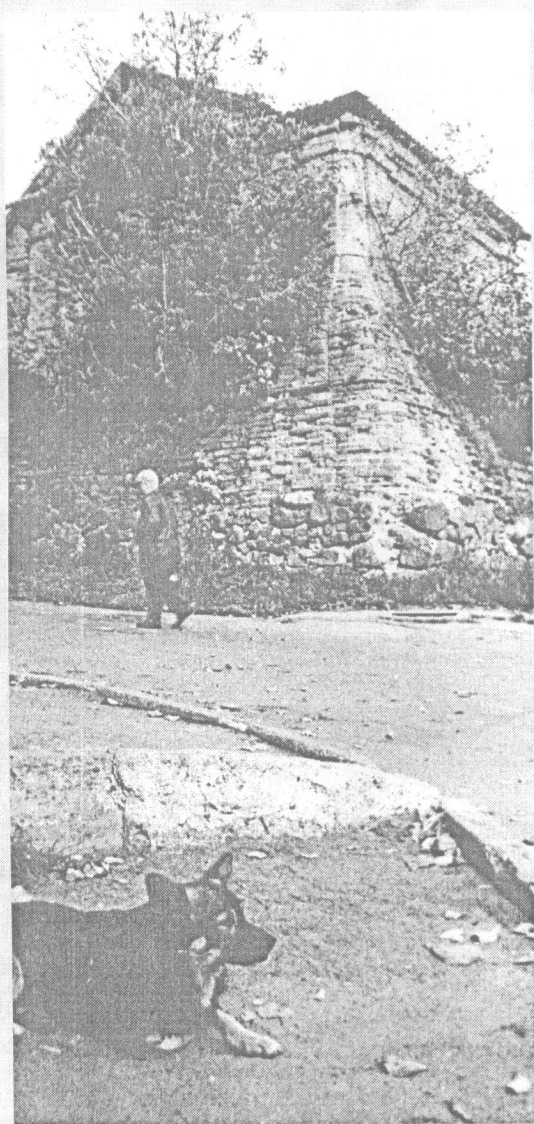
Відчутний розвиток Вінниці як міста розпочався лише наприкінці XIX ст. Це було наслідком загальної індустріалізації і модернізації Російської імперії.

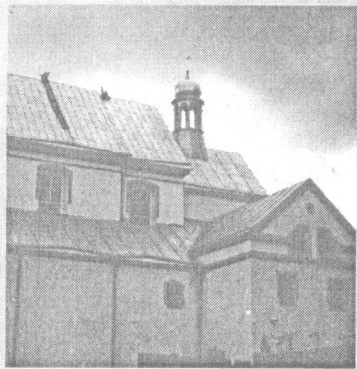
Але нова міська традиція, знову ж таки, як і за польської доби, розвивалася у відчутному відриві від традиції корінної, місцевої. Колишню полонізацію змінила навальна русифікація, тому оновлене місто являло собою, як і раніше, вельми ізольоване і слабке утворення, відчужене від найчисленнішого етнічного оточення — українського, переважно, сільського.

Що ж до Брацлава, древньої столиці Побужжя, то він так і залишився архаїчним подільським містечком. Зміщення мережі комунікацій на північ, що розпочалося у XVI столітті, призвело до того, що і новітні шляхи індустріальної епохи — залізниця, на відміну від Вінниці, обминули її південного сусіда. Отже, якщо в давнину шляхи, так би мовити, створили Брацлав, то новітні, обминувши його, остаточно завершили занепад цього древнього міста.

МУРИ —

символ “третьої”
Вінниці



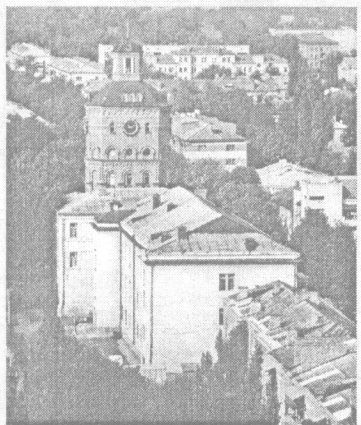


1552 р.

“Замок Венеца над рекою Бугом, на каменній горі, долей нижче, ніж сорок років тому — А.С.) роблен, а сего року в осіні подкреплен; за старими стінами обведено плотом лозовим а дубовим колієм. Межі плоту того і стіни толсто, на локоть, насыпано землею і облеплено плот з надворія глиною... Коштовано там, стреляно з дел (випробувано пострілами з гармат — А.С.) і не пробито стіни тое... Городен 30 (окремих ділянок замкової стіни — А.С.), веж 5, побочное стрелъбы з веж тых нет жодное, и окна тесны... У воротах перед вежею почата знову башта (раніше її не було — А.С.) с протеса дубового...”

З люстрації Вінницького замку 1552 р.

(Йдеться про другий замок після його перебудови — А.С.)



Як пройти до Мурів? — сьогодні на таке запитання вам відповість далеко не кожний вінничанин. А от раніше Мури знала вся Вінниця. І це не дивно, адже потужні стіни, що височіли на горбі понад Бугом, були найпримітнішою ознакою міського центру.

За цими стінами в свій час знаходилися і католицькі монастирі, і школи, і судові установи, і ще багато чого. Але назву свою це місце одержало саме від могутніх стін-мурів. А як могло бути інакше в нашому неспокійному краї, де постійно вирувала ворожнеча, де саме суспільство було покрайне невидимими, але нездоланими мурами національно-соціальних бар'єрів?

Втім, йшов час, і мури поступово зникали. І від кам'яних стін нині залишилася тільки тильна частина, що вже не впадає в око, як раніше. Тож і сама назва “Мури” почала забуватися, втрачаючи свій і прямий, і символічний зміст.

ТАЄМНИЦІ ПІДЗЕМНИХ СКЛЕПІНЬ

Наприкінці минулого століття, коли стародавня твердиня являла собою занедбану пустку, існувало чимало легенд, пов'язаних з цим місцем. Таємничі підземелля колишніх монастирів вабили до себе шукачів скарбів. І не тільки скарбів. Серед копачів траплялися і справжні нелюди — ці вже займалися грабунком поховань, яких було доволі в підземельних склепіннях. Зрозуміло, що потім виникали чутки про привиди — чи то скривавлених ченців, чи то блідих панночок. До того ж, і в підземеллях, і зовні, на схилах тутешнього пагорбу, люди знаходили безліч людських кісток — свідомства жорстоких подій і трагедій, що розігравалися під цими стінами в давнину.

Ця класична сполука підземного і потойбічного створювала навколо Мурів зловісний і водночас притягальний ореол таємничості, тому це місце (як, скажімо, зараз руїни ставки фюрера “Вервольф” поблизу Вінниці) часто демонстрували поважним гостям. Ось як, наприклад, описує відвідування Мурів у 1904 році подільським губернатором одна з супроводжуваних його осіб.

“Ми з губернатором спустилися в підземелля, що виявилось напрочуд просторим. Мерехтливе світло смолоскипів, що тримали дожежники (на

той час у відремонтованій частині Мурів містилася міська пожежна команда — А.С.), вихоплювало з темряви то розриту шукачами скарбів глиняну підлогу, то порожні ніші стінних камер, де колись спочивали останки вельможних осіб... В бічній кімнаті нашим очам відкрилося зображення людського кістяка в повний зріст. Пальці кістяка стискали держак високо піднесеної коси. Чорна фарба, якою було майстерно виконано це зображення, вже посіріла від часу...”

Але навіть і без такого містичного забарвлення доля вінницьких Мурів, що були епіцентром багатьох важливих подій вінницької історії, варта уваги.

ВІННИЦЯ ПЕРША, ДРУГА І ТРЕТЯ

Розпочалася біографія Мурів невдовзі після перенесення воєводської столиці у Вінницю з Брацлава, на початку XVII століття, коли в історії міста відбувався рішучий лам. Стара, лівобережна Вінниця занепадала, перетворюючись на хутори, а от на правому березі, де до того було розкидано лише окремі садиби (їх тоді називали “дворці”), зростало місто нове, вельми не схоже на свого попередника.

Втім, подібне траплялося і раніше. Взагалі, несталість міського центру, який мандрував з місця на місце, є характерною і суттєвою ознакою історії Вінниці. Тож давайте прослідкуємо маршрут цієї мандрівки (див. карту на стор. 19).

Первісний осередок Вінниці знаходився біля гирла ріки Вінничка, що впадає в Південний Буг напроти нинішнього острова Кемпа. До річі, саме ріка Вінничка, назва якої має зміст “крива”, “звивається”, і дала ім'я місту, що з'явилося на її берегах.

На лівому березі Віннички, невіддалік від нинішнього млина і кондитерської фабрики, зріс і перший вінницький замок, від якого зараз навіть місця не лишилося — у 1880-90-х роках скелю, де стояла фортеця, розібрали на каміння. Замок цей і місто навколо нього з'явилися у 1360-х роках, коли Литва, витиснувши з правобережного лісостепу татар, опанувала Побужжя.

Проіснувала ця, скажімо так, перша Вінниця близько 140 років (1360-1500 рр.). Кінець цього періоду був для тутешнього люду вкрай нещасливим. В останній чверті XV ст. майже вся Правобережна Україна перетворилася на пустку — настільки



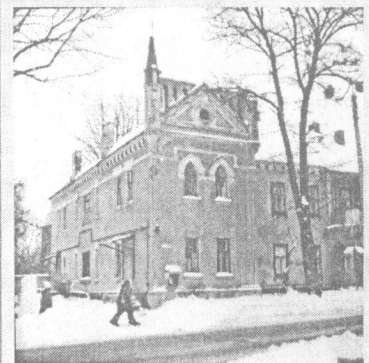
1552 р.

“Мещане господарские и земляные рядом, яко сидят дома своими: Лучко Воловаченко, Илья Симиненко, Кузьма Чоботарь, ... Борис Севрюкович десятник, ... Ивашко Шульга, Манец Шульженко, ... Сашко Федорович, козак, ... Шелест Костя и Ганка Шиди, ... Ивашко Шелестенко, ... коваль Севостьянец, ... Ивашко Мельник, ... Иван Третьак, ... Кунаш Золотарь, ... Улас Лучник, Сенко Волощенко, ... Конон Кузьменко, козак богатый... (разом бл. 305 домів — А.С.)

Люди, што на дворцы (окремі садиби біля міста — А.С.): Хома Мартынович, Мартын Щербатый, ... Иван Лучник, ... Богдан Коваленко, ... Цветко Сербин, Лозарик замковый слуга... (разом бл. 62 домів — А.С.)

Дворы земляные в месте: Пана Семена Кмитича двор, Дубичинского двор, ... Клецовский двор, ... Аксаков Стрыжевского двор, ... Ивана Микуллинского двор, ... Ганин Постоловской двор, Коцюбовой Куцинской двор... (разом 33 двори — А.С.)”

З ілюстрації Вінницького замку 1552 р. (фрагмент переліку вінницьких зем'ян і міщан).





1558 р.

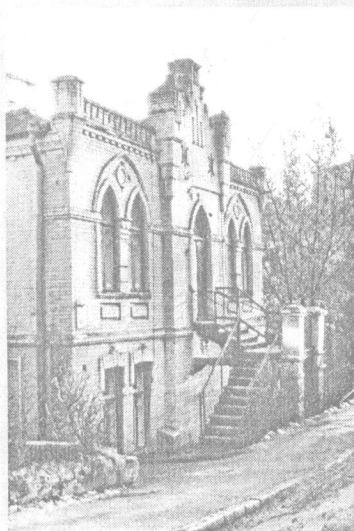
“...приказали мы мещанам места Веницкого з домами их переноситися и селитися при замку нашем тамошнем Веницком новозбудованом, и бачачы, иж то им яко людем на Украине мешкаючым, есть с трудностью и с накладом... дозволили им во всем панстве нашем... безмытно торговати, купити и продавати...”

З королівського привілею вінницьким міщанам.

1559 р.

“...присылали до нас мещане места нашего Браславского о том, иж тых часов Татарове уторгнувши под замок наш Браславль, великие шкody в местностях их почынили и немало братьи их в полон побравши, до Орды повели...”

З королівського привілею брацлав'янам.



нищівними були напади сусідів, в першу чергу — кримчаків під проводом войовничого хана Менглі-Герая. Татари спустошили Київ, Кам'янець, Брацлав. Окіл Рову (міста, що стояло там, де пізніше виникне Бар) в літописах тих часів позначався як “Row desertus” — Рівська пустеля.

Безумовно, дісталася і Вінниці. Точної згадки про час спустошення татарами міста в цей період я не знайшов. Але відомо, що близько 1510 році у Вінниці з'являється другий замок. Його зовсім на іншому місці — приблизно за кілометр від першого замку, будує волинський магнат князь Костянтин Острозький, який незадовго перед тим стає вінницьким старостою. Взагалі, в ці часи на Поділлі місцеві значні роди занепали, і їх місце займають волиняни.

Скелю, на якій стояв цей другий замок, теж розібрали на каміння — знову ж таки, наприкінці XIX ст., коли у Вінниці, що завжди була майже виключно дерев'яним містом, розпочинається інтенсивне будівництво капітальних споруд. Зараз на місці цієї скелі — на вул. Гліба Успенського поблизу староміського мосту — лишилася тільки виїмка гранітного кар'єру.

Тепер з'ясуємо, чому фортеця, а разом з нею і міський осередок переносилися на таку значну відстань. Спочатку кілька слів про те, як функціонувала оборона такого невеликого, “українного”, тобто прикордонного, міста, як Вінниця.

Саме місто біло обнесено острогом — огорожею з грубих, частіше дубових, кілків. Потрапити у місто можна було лише крізь ворота, які постійно охоронялися. Але острог захищав місто лише від розбійників та невеликих ворожих загонів. Від великого ж війська острог захистити місто вже не міг. В такому разі мешканці, почувши тривожний набат на замковій дзвіниці, брали з собою все найцінніше, і, хто пішки, хто підводами, з дітьми і старими, поспішали до міського замку. Зачинившись у ньому, вони мусили лишати напризволяще свої садиби, що ставали легкою здобиччю нападників.

Тож зрозуміло, чому навіть оселі тутешнього панства, де було доволі коштовного посуду, зброї, одягу, являли собою хоч і просторі, але досить примітивні споруди.

Природно, що за таких умов найбагатші мешканці міста прагнули оселитися якомога ближче до

замку, щоб в разі небезпеки встигнути перевезти туди своїх близьких і цінне рухоме майно.

А тепер уявімо, що місто занепало, і в нього згодом приходять новий володар зі своїми людьми. Відновляти їм старий замок не дуже доцільно — адже найкращі ділянки навколо нього вже зайнято. Починати життя на новому місці зі свари за землю з тутешнім панством теж недоречно. Тому часто прибульці вважали за краще побудувати новий замок на вільній території поблизу міста. Навколо новобудови розселялися і прибульці, і ті заможні тубільці, які були в змозі перенести туди свої оселі. Якщо додати до цього, що майже всі “українні” замки були не мурованими, капітальними спорудами, а дерев’яними недовговічними фортечками, то механізм такого частого перенесення міського центру стає вповні зрозумілим. Спрацював він і тоді, коли волиняни, що прибули у Вінницю на чолі з Костянтином Острозьким, збудували новий міський замок на порожній скелі за містом.

Протягом досить тривалого часу значна частина вінницьких осель залишалася все ще на старому місці — біля гирла Віннички. Про це у 1545 році пише королівський ревизор, дорікаючи на те, що “теперішній замок не все місто бачить, а місто — замок”. Отже нелегко було від’єднати місто від материнського лона — родючих ґрунтів в долині Віннички, з яких воно, власне, і повстало.

Лише наприкінці 1560-х років до другого замку перебралася більшість вінничан. Саме тоді остаточно і сформувалася друга Вінниця — та, яку зараз називають Старим містом, і яка проіснувала близько століття — протягом 1510-1600 років.

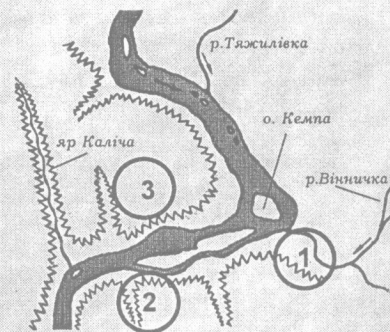
Наступне перенесення міського центру відбувається, як ми вже зазначали, на межі XVI-XVII ст., в часи інтенсивного напливу вихідців з Польщі, особливо після 1598 року, коли Вінниця стає столицею воєводства. Прибульці-поляки, як свого часу і волиняни, теж прагнуть створити “свій”, новий міський осередок на вільному місці. Про це свідчить постанова коронного сейму 1601 року, за якою дозволяється провадити земські суди і шляхетські сейми не на королівському дворі, тобто у другому замку, а там, де “шляхта сама місце обере”. Цим місцем обирають півострів з крутими берегами на правому березі Бугу, де на той час крім згаданих



1601 р.

“Ту постанову про перенесення сеймиків і судів з Брацлавля до Вінниці підтверджуємо, але поправляємо, що Рончки Земські Вінницькі (щорічні з’їзди шляхти — А.С.) не в дворі нашому, а в місті, там де суд місце обере, судити, а сеймики в костьолі відправляти...”

З постанови коронного сейму 1601 р. (перше згадування про католицький храм у Вінниці).



Розташування міського центру:

- 1 — 1360—1500-ті рр.;
- 2 — 1500—1600-ті рр.;
- 3 — з 1600-х рр. понині.

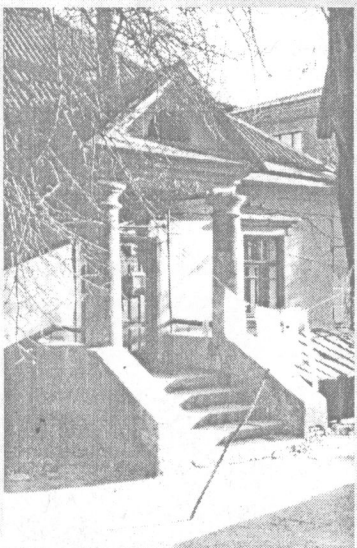




1602 р.

“Між Семеном Сабаровським, позивачем, і Юрієм Струсем з Коморова, старостою вінницьким, позовом, відносно повернення татарина Магомета, купленого у козаків для викупу жони і дітей (Семена Сабаровського — А.С.) з неволі татарської, який збіг до Вінниці або ж виплати за нього 2000 червоних.”

З вироку королівського трибуналу від 30.04.1602 р.



“дворців” знаходився перший вінницький костюл. На цьому півострові і виникає осередок третьої Вінниці, що зберіг своє центральне положення і до наших днів. Поряд з новим містом, на острові Кемпа у 1604 році будується і третій вінницький замок. Але головною тутешньою твердиною, я б навіть сказав, символом третьої Вінниці, незабаром стають Мури.

“КЛЯШТОР НА КРЕСАХ”

Якщо перше перенесення центру Вінниці у 1510-ті роки змінило, головним чином, лише розташування міста, що залишилося майже виключно православним, переважно військово-землеробським поселенням, то перехід центру міста на правий берег сто років по тому супроводжувався вже змінами кардинальними.

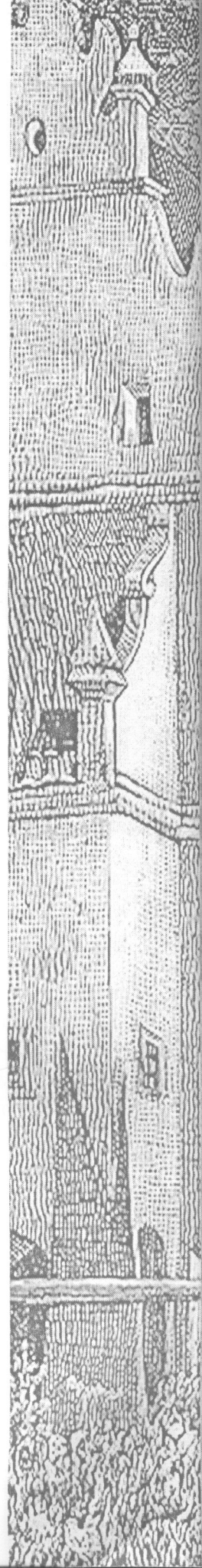
Правобережне місто, що стало столицею воеводства, було вже у великій мірі чиновницько-торговим, в ньому з'явилися заклади, яких досі тут не було — монастирі, школи, значні судові установи. Змінився і етнічно-конфесійний склад міста. В житті правобережної Вінниці головну роль вже відігравали польсько-католицька і іудейська громади.

Втім, географія третьої Вінниці теж суттєво змінилася. Це вже було, за сучасною історичною термінологією, “поселення мисового типу” — оточене з трьох боків водою, а з четвертого, “напольного”, боку — захисним валом, що спочатку пролягав вздовж нинішньої вул. Козицького.

Варто зауважити, що всі переміщення центру Вінниці характеризуються тим, що, все в більшій мірі віддаляючись від міських ґрунтів, які були зосереджені, як вже зазначалося, в долині річки Віннички, він переходив туди, де було зручніше оборонятися. Це, безумовно, було наслідком одразу кількох факторів — і зміни загальної функції поселення, і протистояння між прибульцями і місцевим землеробським населенням, і постійним загостренням тутешньої військово-політичної ситуації.

Новий, правобережний, осередок Вінниці мав два, так би мовити, епіцентри — відповідно двом домінуючим тут громадам.

Першим епіцентром була ринкова площа. Вона знаходилася на схилі пагорбу — від споруди, де розташовувався кінотеатр “Росія”, до вул. Першотрав-



невої. Навколо цієї площі і склався поступово вінницький “штетл” — єврейське містечко, яке в народі називали Єрусалимкою.

Другий епіцентр з'явився на південній частині того ж самого пагорбу, який, до речі, тоді не було перерізано нинішньою головною вулицею міста (її проклали лише в 1830-х роках, а в 1960-х децю змінили напрямом її узвозу, що йшов вже від нового трамвайно-тролейбусного мосту).

Там, на височині, невіддалік ринкової площі, у 1611 році було закладено перший вінницький монастир — єзуїтську резиденцію, з якої і беруть свій початок вінницькі Мури.

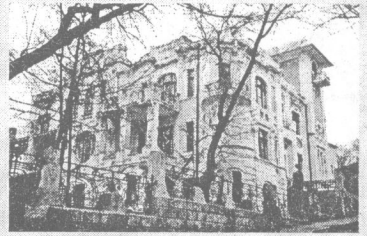
Це був типовий, як казали поляки, “кляштор на кресах”, тобто “монастир на кордонах” — виступ на схід форпост західної експансії і, водночас, західного місіонерства.

Тутешній неспокійний край, що межував з хитрим татарським степом, край, де вирувала козацька сваволя, був для отців-єзуїтів вельми ворожим. Тому зовні монастир нагадував фортецю. Але за високими мурованими стінами, що оточували його (до речі, це була перша в історії Вінниці кам'яна споруда), зростали не тільки дзвіниці костіолу та монастирські келії. Майже одразу тут з'явилася і єзуїтська школа (також перший вінницький навчальний заклад), де мала здобувати освіту шляхетська молодь. Точна дата відкриття школи мені не відома, але існує акт 1622 року, де вже йдеться про надання маєтностей від князя Єжі Чарторийського “отцям єзуїтам резиденції Вінницької, яку обивателями стану лицарського зафундовано для помноження едукції діток”.

Близько 1624 року поряд з єзуїтською резиденцією зростають будови ще одного католицького монастиря — домініканського. Але єзуїти мають тут більшу вагу — адже саме їм доручають своїх дітей навколишні можновладці, від яких надходили значні кошти на утримання резиденції і її захисних споруд у пристойному стані.

У 1631 році поряд з єзуїтською резиденцією розпочинається будівництво палацу юстиції, де згодом розташовується земський суд Брацлавського воєводства.

У 1642 році єзуїтська школа підвищує свій статус. Віднині це колегіум, вище якого за рівнем освіти був тільки університет.



1602 р.

“Між обивателями воєводства брацлавського, позивачами, і Юрієм Струсем з Коморова, каштеляном галицьким, старостою вінницьким, позваним, в справі відносно всіляких наїздів як самого позваного, так і його жовнірів на маєтки шляхетські дідичні, а також нестерпних розбійничств, грабунків і шкодах...”

Оскільки в позові імена позивачів не вказано, то, згідно розсуду правного, позваний від того позову, як не маючого сили, звільнюється.”

З вироку королівського трибуналу від 2.05.1602 р.

1613 р.

“... Тетяна (дочка місцевого пана Федора Стрижавського, володаря Стрижавки — А.С.) була дуже вродливою. У 1613 р., зовсім молодого, вона одружилася з поляком Мацеєм Пшегравдовським, який обертався в судових колах у Вінниці. Одноразом з Тетяною вийшла заміж і її сестра Аполонія (польський еквівалент місцевого імені Пелагея — А.С.), теж за поляка Станіслава Кронковського.”

З книги Ц. Неймана “Старая Брацлавщина и её люди”.

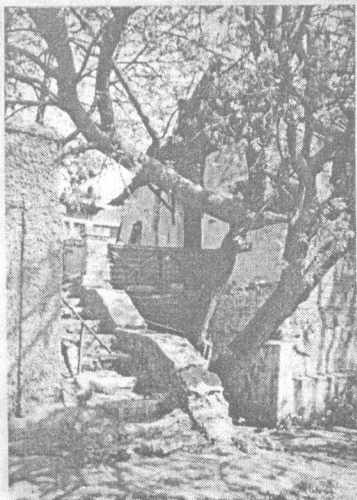




1622 р.

“Мы, суд, нарадившись межю собою и взягнувши в право посполитое,... казали Мартинка Дудочку кату до рук отдат. А кгда был Мартин на муци, то поведил:... Ивашко Савостьяненко з Дахном Макурою укралы клячу шерстью гнедую у Матьяша Бурченка из Луки (нин. с. Лука Мелешківська — А.С.)... гусей семеро украли... и яловиц две... и коней двое... Тот же поведил: Што есть шкод у Виници, на дворци (окремі садиби під містом — А.С.) и в месте, то все от Гуры, пасынка Волошинцова... А кгда были на остатнем стопню на шибениці, были напомины... если кого по сердцу валали (спересердя звели наклеп — А.С.), абы отвалали (зняли наклеп — А.С.). Теды они никого не отвалали и смертю своею злодейскою запечатовали (підтвердили — А.С.)...”

З книг вінницького міського суду. Фрагмент запису від 25.05.1622 р. відносно засудження “нероботных” Юрка і Мартина, винних у численних крадіжках.



НАЦІОНАЛЬНО-СОЦІАЛЬНІ МУРИ

Таким чином, Мури стають осередком і релігії, і освіти, і судочинства. Але все це — чужинське для більшості місцевого люду, відокремлене від нього не тільки кам'яними стінами, а й соціальними, національними і релігійними бар'єрами. Щоправда, наприкінці 1610-х років виникає у Вінниці ще один, вже не римо-католицький монастир — Вознесенський. Він розташовувався у північній частині правобережного міста, приблизно там, де зараз дитяча лікарня №1 на Кумбарах.

Доля цього монастиря дуже мінлива. Спочатку він був уніатським, пізніше перейшов у православ'я. Сталося це, очевидно, після 1632 року, коли за нового київського митрополита Петра Могили посилюється опір православної церкви католицькій експансії.

При Вознесенському монастирі теж відкривається школа, а згодом і колегіум. Але у 1639 році колегіум переводять на Волинь — тут, у Вінниці, він не витримує конкуренції з єзуїтами. І це не дивно. Адже учбові заклади єзуїтського ордену, найвпливовішого з католицьких чернечих орденів тих часів, являли собою взірць тодішньої класичної освіти.

Тут варто відзначити, що й православні новітні учбові заклади кінця XVI-поч. XVII ст. — Острозька, Києво-Могилянська академії та підпорядковані їм заклади нижчих рівнів, в тому числі і колегіум при вінницькому Вознесенському монастирі — створювалися на основі тієї ж, єзуїтської, системи освіти, з широким використанням латини. До речі, саме у єзуїтів в їхніх західних університетах здобували освіту і майбутні професори-могилянці. З професійної точки зору це було прогресивною тенденцією, але, водночас, припинувало роль православної освіти в справі опору місцевої традиції чужоземній експансії.

Отже, після перенесення колегіуму Вознесенського монастиря, Мури безпідільно домінують у центрі тодішньої Вінниці, в розплануванні якої, як у дзеркалі, чітко відобразився той суспільний лад, що склався в Україні за часи польського панування:

— вища землевласницька верства — переважно католицька, польська чи спольщена (вінницьким її символом і стають Мури, центральна споруда міста);

— міщанська верства — переважно іудейська (вінницьким осередком її є штетл Єрусалимка, що розташовується навколо Мурів);



— селянська ж верства, найчисленніша і найбільш загнoblена, складається, головним чином, з православного місцевого люду, тобто є власне українською (у Вінниці це периферія — хутірські землеробські оселі Старого міста).

До речі, саме за такою схемою — польсько-католицький центр, поряд — єврейський штетл з ринком, а далі, на периферії — українські хутори — склалися практично всі містечка Правобережної України. Варто лише поглянути на старовинні карти, скажімо, Шаргорода, Бара, Брацлава або прогулятися їхніми старовинними вуличками, щоб переконатися у цьому.

Неважко збагнути, що суспільство з таким співпадінням соціального і національного розмежувань неспроможне до прогресу. Воно приречене, та й то в кращому випадку, на застій. І ось чому.

По-перше, в такому суспільстві є неможливим розвиток жодної національної культури, оскільки, як вчить історія, для такого розвитку необхідно, щоб національна традиція, мова були присутні в усіх верствах, в усіх сферах суспільного і духовного життя, охоплюючи його, образно кажучи, від землі до філософських емпіреїв.

По-друге, неможливим стає і політичний, і економічний прогрес, оскільки подвійні національно-соціальні бар'єри затруднюють контакти, всілякий обмін між верствами суспільства, в тому числі і обмін людьми, практично не дозволяючи здібній особі з нижчих верств піднятися по сходинках суспільної ієрархії.

По-третє, таке розшароване суспільство нагадує бочку з порохом. Адже за критичних умов — неврожаїв, епідемій, воєн — соціальні протистояння, що завжди виникають в такі часи між верствами, миттєво загострюються за рахунок їх національно-релігійного відчуження, призводячи до вибуху жорстокої внутрішньої ворожнечі.

Тож не дивно, що історія наша багата не стільки проявами запального культурного та економічного розвитку, скільки цими руйнівними внутрішніми конфліктами. В польську добу найбурхливішим з них була народно-визвольна війна, що розпочалася 1648 року під проводом Богдана Хмельницького.



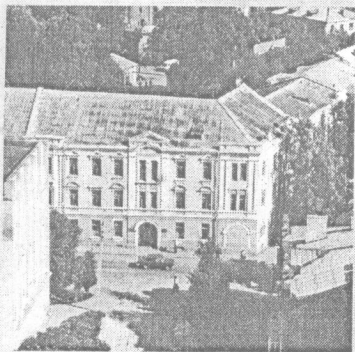
1622 р.

“Між отцем Кунцевичем (Йосафат Кунцевич — ревний прихильник церковної унії, канонізований католическою — А.С.), архимандритом і капітулом монастиря вінницького, позивачем, і Марушою з Михулинець, в першому шлюбі Копієвською, а зараз княгинєю Четвертинською, позовом, відносно розбійницького захоплення угідь Копієвських, що лежать невіддалік р. Соб у воеводстві Брацл., і які було заповітом першого її чоловіка надано (монастирю — А.С.)...”

З трибунальського акту 1622 р.

(Свідectво того, що, по-перше, у 1620-ті рр. Вінницький монастир був не православним, а уніатським, по-друге, що він існував на цей час, принаймні, вже кілька років — А.С.).





1631 р.

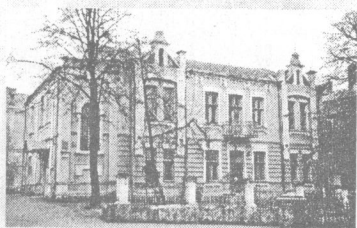
“Виділити плац у місті нашому Вінниці для побудови судового будинку, і другий — в замку нашому Вінницькому, для побудови мурованого склепу для зберігання книг земських...”

З постанови коронного сейму 1631 р.

1651 р.

“...Пішли ми далі і дісталися Вінниці, де ми застали Богуня, полковника Брацлавського... Першого дня, 11 березня, нам пощастило, супротивника витиснули у місто і замком (на острові Кемпа — А.С.) оволоділи... Але і у нас втратило, серед них ротмістри пан Кисіль і пан Мелешко. Коли вони від замку атакували, то в ріку Бог, яка ту частину міста обтікає і яку сніг завів, не остерегшись, всі разом провалилися... Тіла наших побитих лишилися на побоевищу, трудно було їх забрати, бо супротивник завзято боронився. Тіло пана Киселя з'їли пси, залишивши тільки голову і ногу...”

З листа ротмістра Гулевича, писаного в таборі польського війська під час облоги Вінниці, 20.03.1651 р.



ДЕ ОБОРОНЯВСЯ БОГУН ?

Майже одразу після початку кампанії 1648 року загопи повстанців оволодівають Вінницею. Єзуїти і домініканці тікають з міста, а Мури стають головним укріпленим пунктом тутешнього козацького гарнізону, очолюваного Іваном Богунем.

В березні 1651 року Вінницю атакувало польське військо. Досить швидко заволодівши правобережним містом, поляки так і не змогли здобути Мури, де зачинилося близько трьох тисяч богунців і вінницьких міщан.

Тут варто зауважити, що існує хибна версія, яка полягає в тому, що оборону козаки тримали нібито у православному Вознесенському монастирі. Цю версію всіляко підтримували клерикальні російські історики минулого століття, прагнучи цим довести впливовість православ'я у Вінниці навіть в польську добу. Версія ця, народжена в минулому столітті, коли на Україні йшла інтенсивна русифікація і непримиренна боротьба державної православної церкви з католицьким впливом на Україні, дісталася в спадщину і історикам радянського періоду. Свідомо тому є меморіальний обеліск, який було встановлено в 1954 році у парку на Кумбарах.

Насправді ж розташований в цій частині міста Вознесенський монастир перед козацькою війною, занепадав настільки, що навіть в православних джерелах цього періоду згадки про нього дуже непевні. Схоже, що, взагалі, він з вельми полонізованої Вінниці перейшов у більш підходяще місце — у містечко Купчинці, поблизу якого знаходилися монастирські володіння — угіддя села Копіївка (обидва поселення лежать невіддалік Кальника, що наприкінці 1640-х років був полковим козацьким містом). До речі, Вознесенський монастир в с. Купчинці згадується в “Історії Русів” Г. Кониського, і саме під 1651 роком.

Але, навіть попри ці міркування, важко уявити, що у тій “третій”, правобережній Вінниці, де панувала польсько-католицька громада, центральною спорудою з потужними укріпленнями, здатними захистити тритисячне військо, був не багатий, добре знаний єзуїтський монастир, а другорядний православний. До того ж і детальні описи облоги 1651 року, що дійшли до нашого часу, свідчать про те, що Богун оборонявся саме в Мурах. Отже, обеліск над Бугом, на жаль, стоїть в зовсім недоречному місці.

Що ж, подібна плутанина завжди виникає, коли в історію занадто завзято втручається будь-яка політика — чи то церковна, чи то світська.

МУРИ В ЧАСИ РУЇНИ

Але повернімося до давніх подій.

Восени 1651 року, після поразки козацького війська під Берестечком, Вінниця у складі Брацлавського воєводства знову приєднується до Польщі.

Правобережне місто, що було спалене козаками під час облоги, поступово відбудовується. Повертаються в Мури і їх володарі, поновлюються і заняття в колегіумі.

Про все це свідчить опис міста, зроблений на межі 1650-1660-х років і опублікований у 1666 році в географічному атласі, виданому в Амстердамі:

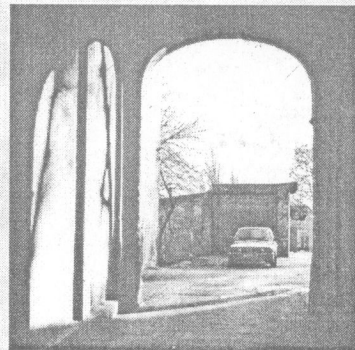
“Місто Вінниця розміщене разом зі своїми військовими укріпленнями на тому ж березі Богу, що й попереднє місто (отже, тут йдеться про спалену у 1651 році правобережну Вінницю — А.С.), і є головним містом довколишньої території. Славне воно з'їздами шляхти, судовими трибуналами та своєю єзуїтською колегією”.

Та ненадовго повернулися в Мури отці-єзуїти та їхні учні: на Україні розпочинається доба, що дістала в історіографії красномовну назву Руїна. Наш край стає ареною запеклої ворожнечі між Польщею, Туреччиною, Росією. Українське козацтво розколюється на три табори, що орієнтуються на ту чи іншу сторону і теж ворогують між собою. Вінниця весь час переходить з рук в руки, і тому Мури виконують, насамперед, функцію оборонної споруди.

Так, у 1664 році, коли поляки тимчасово оволоділи Вінницею, виявилось, що козаки знищили усі тутешні актові судові книги, спустошили канцелярію, де земський писар не міг знайти жодного пера і каламаря.

У вересні 1671 року Мури знову стають місцем жорстокої баталії. Польське військо обложило тут козаків гетьмана Петра Дорошенка. На відміну від облоги 1651 року, ця скінчилася поразкою козаків і тих вінничан, що заточилися разом з ними. Ось як описує цю подію польський діаруш, тобто щоденник бойових дій.

“21 вересня, після відправки пошти, в кінці того ж дня, ті, хто оборонялися у Вінниці в стінах кос-



1660—1690 рр.

“...В той час була Козаччина і така пустиня, що з Вінниці на торг їздили до Немирова. А коли купляли поросля, то діти йому в ніздрі зерно сипали, не відаючи, що це воно таке. Навіть за водою не можна було піти, бо татари набігали і хапали людей. Щоб купити вола, то аж чотири господаря складалися — ні худоби, ні грошей не було. Щоб вижити, копали лише одну грядку власними руками...”

З генеалогії роду Дубицьких, записаної 1791 р.



тлоу Святого Єзуса, здалися ясновельможному пану Любомирському (ще один доказ того, що головною оборонною спорудою міста були саме єзуїтські Мури — А.С.). Він повернувся під Бар з вікторією, привівши з собою полонених — сотника і старшину, а інших на волю відпустив (очевидно, це було умовою здачі міста — А.С.). Трупів в той час було найбільше в самому костьолі, тому що там все місто оборонялося”.

Втім, і на цей раз поляки оволоділи Вінницею ненадовго. У 1672 році розпочинається турецька агресія, і Вінниця, як і майже все південне Правобережжя, підпадає під владу султана. Місто остаточно занепадає, спустошується. Очевидно, і Мури, що були ареною багатьох жорстоких битв, перетворилися на занедбану руїну.

І хоча у 1676 році територія Вінницького повіту знову відійшла до Речі Посполитої, життя у місті налагоджувалось вельми повільно, адже ситуація на Правобережжі, значна частина якого до 1699 року перебувала під Туреччиною, залишалася непевною. Тут майже не припинялися і війни, що вела Річ Посполита то з росіянами, то з турками, і сутички між гетьманами різних таборів українського козацтва. І все ж таки, наприкінці цієї доби — доби Руїни — Вінниця потрохи повертається до стану, в якому перебувала до 1648 року.

Ось опис Вінниці, зроблений в середині 1690-х років: “Вінниця — дерев’яне місто, побудоване на р. Бог і захищене замком і острогом. Відоме шляхетським сеймом і палацем юстиції, в якому єзуїти мають колегіум для навчання юнацтва”.

Отже, як бачимо, центральна споруда Мурів — єзуїтський монастир з колегіумом на той час, очевидно, ще не була відбудована.

ЧОМУ У ВІННИЦІ НЕ БУЛО ПАЛАЦІВ

Відновлення споруд у Мурах почалося пізніше, очевидно, у 1730-х роках, коли старостою Вінниці був Людвик Калиновський, за якого місто почало відчутно розбудовуватись.

Саме в ці часи зростають нові капітальні споруди домініканського і єзуїтського кляшторів, що збереглися і до наших часів.

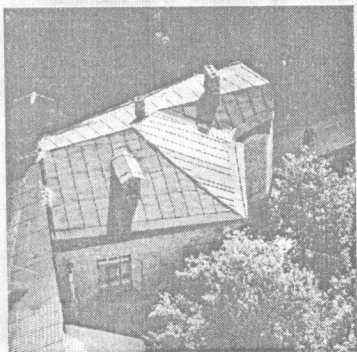
У 1745 році закладається третій вінницький монастир — капуцинський, який, після перерв протягом 1931-41 і 1960-1992 років, діє і нині.



1690—1700 рр.

“... Той же Базиль Дубицький, коли за часи його врядування прийшла страшна команда війська козацького і стала обозом під Вінницею з боку Стрижавки, вийшов до начальника з хлібом і сіллю, а за ним — провіант добрий і фураж, куфи (великі бочки — А.С.) горілки, бочки з різними напоями і яловиці вгодовані. З достойним і люб’язним виразом обличчя він ласкаво прохав, щоб тих мешканців міста йому подарували, аби своїм королем не був засуджений за зрадництво. Начальник відповів — дарую тобі лягів і жидків, наказав пити різні трунки (очевидно, щоб перевірити, чи не отруєні — А.С.) і, упоївши старого, оточив місто найпильнішою сторожею, і найменшої шкоди нікому не було завдано.”

З генеалогії роду Дубицьких, записаної 1791 р.



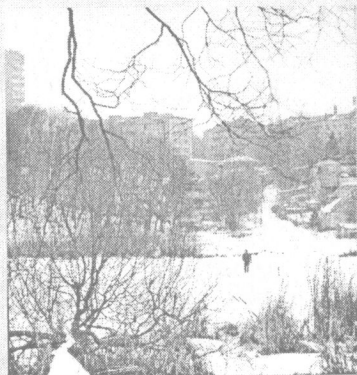
Всі ці католицькі релігійні заклади будувалися вельми добротно. Але інших капітальних споруд у Вінниці, що традиційно була дерев'яним містом, практично не було. Так, у 1790-х роках кам'яних будівель у місті, разом з монастирськими, було лише вісім.

Тут треба відзначити, що на відміну від приватних магнатських містечок, таких як, скажімо, Немирів або Тульчин, Вінниця належала короні, і старости були в ній лише тимчасовими володарями, які за певну платню одержували місто в оренду від держави. Тож, зрозуміло, що старости ставилися до свого тимчасового володіння вже не так дбайливо, як до власних сіл і містечок, де заможні володарі будували розкішні палади, костьоли, мануфактури і невеликі фабрики, тримали хоругви добре озброєного надвального війська. У Вінниці ж, скажімо, ніколи не було жодного магнатського палацу. Тому, коли воєводство відвідував король або якийсь інший значний гість, то зупинявся він не у воєводській столиці, а в одному з околицьних магнатських маєтків — наприклад, в п'ятничанському палаці графа Грохольського.

Втім, якщо староста сам був багатим можновладцем, таким як Людвик Калиновський, то він міг дозволити собі, хоча б з міркувань престижу, займатися благоустроєм свого старостинського міста. Але якщо старостою ставав представник менш заможного роду, то той вже витискував зі свого тимчасового володіння все, що міг, не маючи до впорядкування його ні коштів, ні охоти. Таким був, наприклад, вінницький староста Йозеф Чосновський — завзятий рубака, якому в часи гайдамацьких заворушень у 1756 році продав старостинство Людвик Калиновський. "Фараон" — таке прізвисько одержав новий староста від вінницьких обивателів за свою жорстокість і здирство.

УЧНІ СУПРОТИ ГАЙДАМАКІВ

Але і за Людвіка Калиновського столиця воєводства, незважаючи на те, що протягом майже усього XVIII ст. — аж до початку 1770-х років, тут постійно вирували гайдамацькі бунти і сутички між різними шляхетськими угрупованнями-конфедераціями, не мала надійних захисних споруд і сильної залоги. Тому навіть невеликий гайдамацький загін з тих, що тоді часто бешкетували на Правобережжі, міг вчинити у місті що завгодно.



1750 р.

"Ми, зем'яни і обивателі воєводства брацлавського, з'їхавшись до Вінниці на сеймик, бачучи, що від гайдамаків немає життя в краю... прохасмо пана Мацевича, надвального полковника князя Радзівілла, воєводи Віленського, ...щоб він узяв команду над нашими людьми для знищення цих гайдамацьких куп. ...Все, що буде при тих гайдамаках, ...має дістатися п. Мацевичу і людям його команди, і ніхто про це упоминати не повинен..."

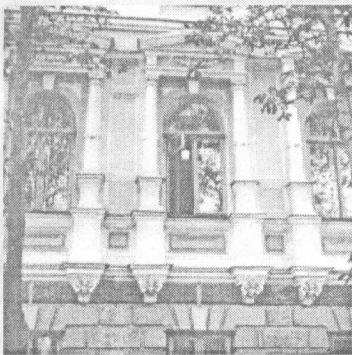
З постанови вінницького сеймику 16.09.1750 р.

1750р.

"...гайдамаки увірвалися у замок, у муровану канцелярію, акти обивательські побрали, одні порвали, інші — для набойів для рушниць, тільки клапти від багатьох лишилися. Так що обивателі нехай знають, що якщо якийсь актів не достане, то регент не винний."

Із заяви вінницького гродського регента Антонія Мержвинського.





1762 р.

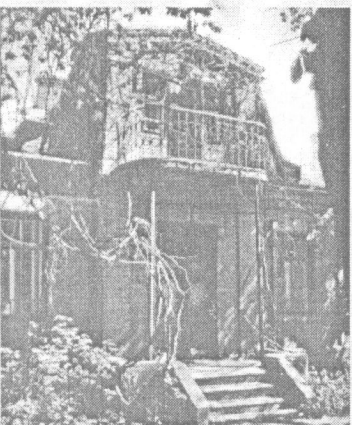
“Цей рік для України брацлавської і Поділля був вельми щасливий, такого великого врожаю вже давно не бачили, не було ні граду, ні сарани... Гайдамаки теж не порушували покою...”

З книги Є. Геленіуша “Спогади польських часів” (цитуються “Книга кляшторна капуцинів вінницьких” — А.С.).

1768 р.

“10 квітня, на Великдень русинський, конфедерати (учасники Барської антиросійської конфедерації — А.С.) увійшли у Вінницю, прагнучи вигнати москалів. Ті, оскільки їх було небагато, стали відступати на Янів. Конфедерати вирушили в погоню, під Мизяковом наздогнали, сталася сутичка... З обох боків були забиті і поранені.”

З книги Є. Геленіуша “Спогади польських часів” (цитуються “Книга кляшторна капуцинів вінницьких” — А.С.).



Так, 15 червня 1734 року 60 вершників під проводом запорожця Гриви увірвалися у Вінницю. Серед гайдамаків був недавній слуга управляючого єзуїтським монастирем, і тому вони чудово знали, хто саме з ченців відає зберіганням численних коштовностей, які переховували в Мурах околишні заможні люди. Нападники виламали монастирські ворота, схопили двох ченців, яких вказав той екс-слуга, підвісили їх догори ногами і почали безжально катувати, вимагаючи ключі від скарбниці. Очевидно, бідолаги витримали тортури, оскільки з акту, де описується ця подія, дізнаємося, що гайдамаки, не здобувши ключів, виламали двері схованки. Трофеї нападників були неабиякі — червінці, годинники, дорогі тканини, навіть математичні книжки та інструменти — разом на суму 19 872 злотих. Втім, у цьому випадку гайдамаки так легко здобули Мури тому, що напад здійснювався в часи вакацій, коли численна громада єзуїтських учнів роз'їхалась по домішках.

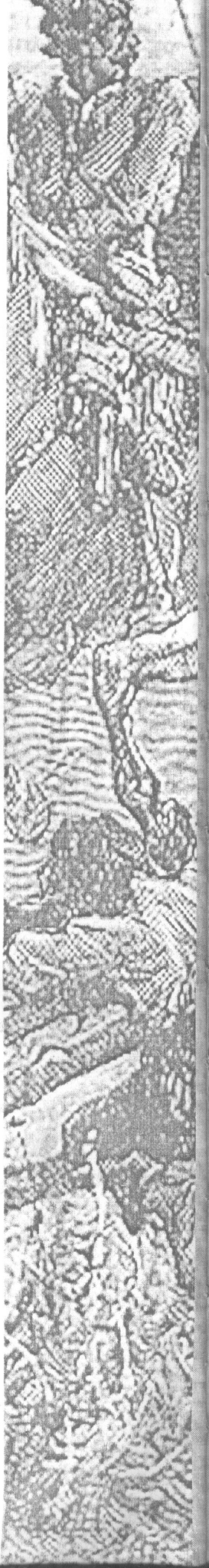
А от навесні 1750 року подібна виправа гайдамаків виявилася для них нещасливою. Коли загін вершників підскачів під монастир і, виламавши вхідні ворота, вдерся на подвір'я, озброєні учні, що “добре розумілися не тільки в релігії і науках, а й у справах лицарських, дали доброго вогню і відбили напад”.

Взагалі, учнівська громада школи в Мурах була однією з найвпливовіших у місті. Адже учнями були не тільки підлітки, а й вусаті здоровані, багатьом з яких вже було далеко за 20. До того ж це були гонорові шляхтичі, і якщо у когось з них в гаманці було негусто, то гонору все одно вистачало на двох.

ВІННИЦЬКА ПАЛЕСТРА

Окрім учнівської громади, Мури були ще й резиденцією палестри — не такої численної, але теж дуже авторитетної у місті спілки юристів. Значні гонорари, що одержували палестранти від своїх клієнтів — околишніх панів, що в усі часи завзято судилися між собою за спірні володіння, за відшкодування збитків від наїздів сусідів — дозволяли юристам жити на широку ногу.

Так, у XVIII ст., коли після Руїни на спустошене Побужжя поверталися пани, між якими виникало безліч суперечок за маєтки, у Вінниці діяло близь-



ко 30 адвокатів, які утримували ще й велику кількість писарчуків. Палестранти — багаті, добре освічені, а, головне, меткі люди (адже подолати карколомну латину тодішньої юриспруденції могла тільки досить обдарована людина), очевидно, ставилися з відчутним презирством до провінційної глухомані, що оточувала їх.

Цікаво, що коли в цьому “елітарному” середовищі виникали конфлікти, то розв’язувались вони у своєму ж вузькому колі — супротивники в супроводі колег вирушали в глухе місце (частіше, це був яр за католицьким цвинтарем, коло нього зараз знаходиться концертний зал “Райдуга”), і там відбувався лицарський поєдинок на шаблях чи пістолях.

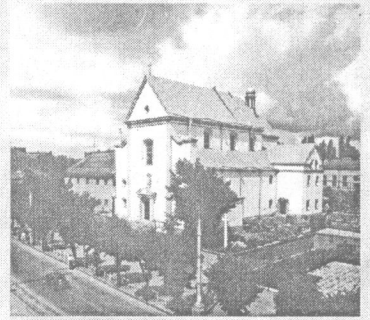
Окрім судового палацу, на території Мурів поблизу єзуїтського цвинтаря знаходився архів палестри, де зберігалися різноманітні судові справи. Цей архів теж неодноразово потерпав під час гайдамацьких наїздів, адже знищити документи, що закріплювали права землевласників на маєтки, означало завдати панам неабиякої шкоди.

ОТЦІ ЄЗУЇТИ

Гадаю, вже час розповісти і про них — головних господарів Мурів.

З’явилися єзуїти у Вінниці в часи розквіту свого ордену. Орден цей, створений у 1540 році з метою подолання кризи, в якій опинилася римська церква після протестантської Реформації, був уособленням оновленого католицизму. Єзуїти, наприклад, ухилялися від участі в сумнозвісних інквізиторських трибуналах. Замість традиційного для тих часів релігійного фанатизму і насильництва єзуїти застосовували інші, більш цивілізовані методи місіонерства, насамперед — освіту. “Той, хто тримає в руках молодь, той тримає у руках майбутнє”, — проголошував Ігнацій Лойола, перший генерал ордену.

Об’єднавши в своїх лавах обдарованих, добре освічених і, водночас, згуртованих залізною дисципліною молодих католиків, орден створює широкую мережу освітянських закладів — шкіл, колегіумів, університетів. Єзуїтські резиденції не тільки вкрили майже всю Європу — вони з’являлися і в Китаї, Японії, Індії, далекій Америці. У 1574 році цих резиденцій нараховувалося 125, а в 1687 році — вже 586.



1768 р.

“...в первый день Пасхи поляки напали на стоящих в Виннице донских казаков, кои ретировались к местечку Янову, но не доходя одного сразились. Донцами было побито и ранено немалое число гусар-поляков, казаков и липкан (“липки” — так звались на Правобережжии посілі татари, які традиційно займалися військовим ремеслом — А.С.) украинской партии (та частина польського війська, яка постійно квартирувала на Україні — А.С.). Между убитыми находится один липканский полковник, а другой, прозванием Муха, с прочими поляками пленён.”

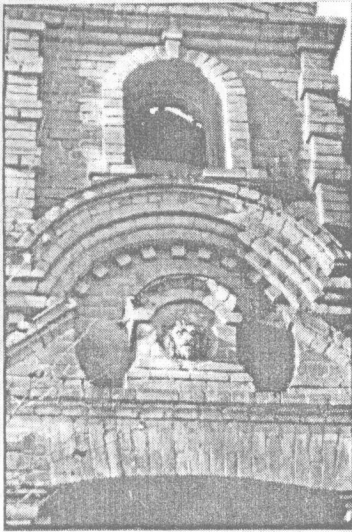
З рапорту розвідника рос. армії поручика Раде.

1768 р.

“...23 червня прийшла звістка, що гайдамаки (йдеться про події Коліївщини 1768 р. — А.С.) вже в Турбові, ... і там позабивали католиків і іудей. Сталася паніка, Вінниця вся збезлюдніла, в місті лишилися тільки русини. Отці єзуїти, домініканці, капуцини з Вінниці виїхали, залишивши тільки тих, хто, жертвуючи собою, залишилися стерегти костьоли.”

З книги Є. Геленіуша “Спогади польських часів” (цитуються “Книга кляшторна капуцинів вінницьких” — А.С.).

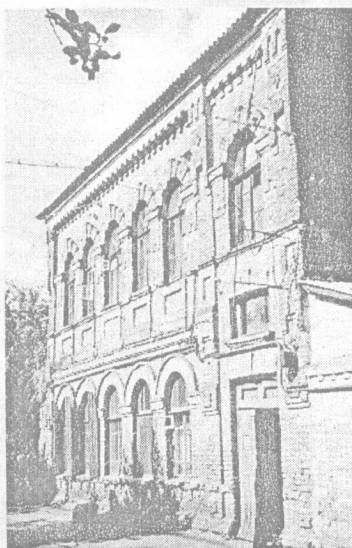




1770 р.

“В середині червня вибухнула морова зараза в Браїлові, занесена з Волощини. Першими помирили євреї, бо жили в тісних, здебільшого брудних помешканнях. Потім зараза розійшлася далі. Люди вдавалися до знахарів... До Браїлова приїхав зі Старої Вінниці знахар Заїка, наказав дати йому білого коня і дванадцять хлопців-одинаків. Викопавши померлого від зарази, прив'язавши труп до кінського хвоста, в оточенні 12 хлопців тягав його містом. Зараза від того ще дужче поширилася, і знахар... на тому ж білому коні втік до Вінниці. Коли він роздав родичам і убогим речі, які отримав в Браїлові, зараза з'явилася і у Вінниці.”

З книги Є. Геленіуша “Спогади польських часів” (цитуються “Книга кляшторна капуцинів вінницьких” — А.С.).



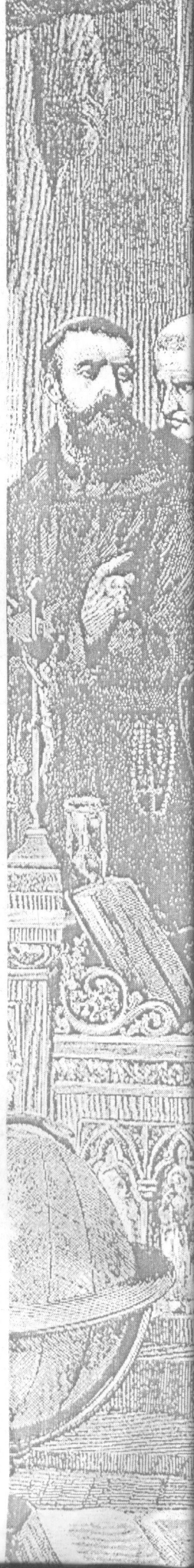
В Польщі єзуїти з'явилися в 1560-х роках. В часи правління Сигізмунда III (1587-1632 рр.) вони приїшли і на Україну — спершу на Волинь і Подністров'я. Саме звідси — з Кам'янця-Подільського — вони прибули і до Вінниці.

Поява єзуїтської резиденції зі школою в глухому прикордонному містечку була подією надзвичайною. Латиномовна освіта, та ще й високого професійного рівня, являла собою для більшості тутешньої шляхетської молоді чи не єдиний засіб відчутти себе причетними до Європи, до цивілізації. Втім, віддаючи своїх дітей в науку до єзуїтів, місцеві пани керувалися і суто практичними міркуваннями. Адже, як ми вже згадували, вся тодішня юриспруденція була так насичена латиною, що будь-який судовий процес з тих, що вели між собою тутешні землевласники, ставав для невігласа суцільною нісенітницею. “Без латіни сплатиш віни” — тобто програєш процес, — жартували тоді.

На жаль, інформації про діяльність єзуїтів у Вінниці протягом XVII ст. у нас дуже мало — її треба відшукувати в далеких європейських архівах.

Що ж до пізніших часів, то відомо, що по Руні, у XVIII ст., єзуїтів у вінницькій резиденції було небагато. Наприклад, у 1746 р. їх було лише дванадцятьоро — 9 капланів, 1 магістр і 2 послушники. Вони і виконували парафіяльні обов'язки (саме єзуїтський костюл в ті часи був парафіяльним у Вінниці), і навчали учнів. Втім, в тодішніх, все ще фактично старосвітських, школах викладачів, взагалі, було обмаль. Контроль знань, у великій мірі, здійснювався за допомогою самої учнівської громади. З кращих учнів обиралися аудитори, обов'язком яких було опитування групи з 10-ти підлеглих колег. Тому у великих учбових приміщеннях Мурів (у молодших класах бувало більше сотні учнів) часто стояв безперервний гамір — це десять-п'ятнадцять учнів водночас відповідали своїм аудиторам. Викладач вибірково перевіряв якість контролю, і якщо виявлялося, що аудитор завищив оцінку, на нього чекало покарання.

Окрім аудиторів, з учнів обиралися і цензори, які мали слідкувати за поведінкою своїх колег і заготовувати усі їх провини. Записи цензорів щодня переглядались префектом — наглядачем школи, який, знову ж таки, призначав порушникам відповідне покарання.



Втім, в єзуїтських школах, на відміну від інших, віддавали перевагу не різкам і канчукам, а покаранням моральним — повчальним бесідам, суворим обітницям тощо.

Відрізнялась єзуїтська освіта і помітною толерантністю до інших, некатолицьких, християнських конфесій. У єзуїтів можна було вчитися, залишаючись православним або протестантом. Ідеологи ордену вважали, що якість освіти, високий рівень знань викладачів привертатимуть некатолицьку молодь до римської церкви ефективніше, ніж брутальна релігійна дискримінація.

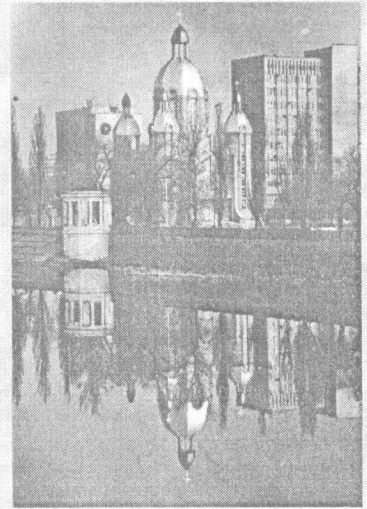
І все ж таки, церковна освіта, навіть модернізована єзуїтами, була занадто догматичною, щоб вмістити в себе новітні ідеї європейської науки кінця XVII - початку XVIII століть, які базувалися вже не на догмі, а на сумніві.

Тому, якщо у середині XVIII ст. тут, на окраїні західної цивілізації, єзуїти і їхня освіта все ще правили взірцем європейського прогресу, то у центрі цивілізації — в Західній Європі, що готувалася увійти в нову індустріальну епоху, єзуїти сприймалися як один з останніх символів середньовіччя. Схоластика освіти єзуїтської виглядала вже немічною на тлі успіхів освіти оновленої — світської, матеріалістичної. Та й в політиці роль церкви швидко падала. Єзуїти чинили цьому завзятий опір, вдаючись до інтриг, спроб державних переворотів, що, врешті-решт, призвело до скасування ордену папською буллою 1773 року.

Ця подія, безумовно, вплинула і на долю Мурів — 4 грудня 1774 року ксьондз Кучковський, канонік луцької єпархії, оголосив в костьолі папську буллу. Після цього вінницькі єзуїти рушили у свої келії, переодяглися у вбрання світських ксьондзів, і покинули резиденцію, де господарювали понад 150 років. Колегію було тимчасово закрито, і учнів розпустили по домівках.

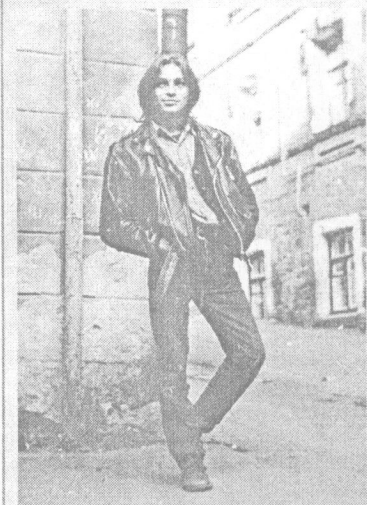
Взагалі, цей рік був багатий на нещасливі події, що, так би мовити, передвіщували кінець єзуїтської місії у Вінниці. В ніч на 3 березня згоріли 2 будинки резиденції, а в жовтні єзуїтські учні вчинили жорстокий єврейський погром, для приборкання якого викликали російське військо, що квартирувало у Янові (тепер с. Іванів Калинівського р-ну).

Всі ці негаразди трактувалися вінницькими католиками, які ставилися до єзуїтів з великою пова-



1779 р.
“Ми, Дмитро Пашковський і Олексій Васютинський, народилися у католицькій вірі і були рукоположені в пресвітери на приходи ... уніатським митрополитом Филіпом Володкевичем. Але в часи гоніння на уніатів (1770—1773 рр., коли при підтримці Росії значна кількість уніатських парафій переходила в православ'я — А.С.) чечельницький протопоп Лука Романовський примусив нас підкоритися владі переяславського єпископа (тобто перейти в православ'я — А.С.). Нині, після заспокоєння краю, ми бажаємо повернутися в лоно святої матері церкви (греко-католицької — А.С.).”

Із запису у актовій консисторській книзі, зробленого у Вінниці 9.11.1779 р.





1787 р.

“Один з в'язнів, які втікли з в'язниці, схоронився у отців-капуцинів, а згідно звичаю побожного і католицького, навіть злочинець, якщо він схоронився в костьолі, є недоторканим. Під час ярмарку його схопили і забрали з монастиря. Отці капучини подали позов, вирок суду його повернули і від кари ганебної звільнили.”

З книги Є. Геленіуша “Спогади польських часів” (цитуються “Книга кляшторна капучинів вінницьких” — А.С.).



гою, як прикрі наслідки папської булли. Обивателі, наприклад, згадували, як у 1770 році під час морової язви, що охопила Вінницю, єзуїти, на відміну від інших ченців, що позачинялися в своїх монастирях, залишили свій костьол відкритим.

Розповідали в ті часи і таку байку.

“Коли єзуїтську школу закрили, один з учнів, з небагатих шляхтичів, рушив пішки додому. Коли прийшов у село, мати запитала — чого це він покинув школу? Дізнавшись від сина, що папа скасував єзуїтський орден, вона не повірила і дала синові добрячої прочуханки: — Не може бути, бовдуре, щоб таких побожних людей сам папа розігнав!”

ОСВІТА — БІЗНЕС І ПОЛІТИКА

Втім, скасування єзуїтського ордену було лише однією з ознак того, що в Європі настають нові часи. Потроху розпочинаються прогресивні реформи і у Речі Посполитій. Цю, фактично, феодальну шляхетську республіку, насамперед, її власне польську територію, поступово охоплюють демократичні реформи, ідеї Свободи, Рівності, Братерства, що згодом стануть гаслами Великої Французької революції.

Відлунюються ці зміни і на південних кресах Речі Посполитої.

З 1774 року школа в Мурах підпорядковується Варшавській Едукаційній комісії, що була, до речі, першим в Європі міністерством освіти. Комісія стає спадкоємницею єзуїтського ордену, одержавши від нього будівлі і фундуші (маєтності, з яких надходили прибутки ордену) усіх єзуїтських резиденцій, яких у Речі Посполитої було доволі. Зміст програми в поєзуїтських школах зазнає змін: теологія поступається місцем світським наукам, насамперед, природничим — математиці, фізиці.

В 1785 році вінницька школа стає окружною (раніше такою була житомирська). Це свідчить про високий рівень тутешньої освіти. У Вінницю їдуть вчитися з Полісся, Київщини, Подністров'я. Тому серед 400-500 учнів більшість складали приїжджі, причому молодших учнів часто супроводжували родичі, старших — слуги. Тож для домовласників, торговців, ремісників Вінниці, населення якої складало тоді 5-6 тис. душ, обслуговування доброї півтисячі заможних, по тутешніх мірках, клієнтів давало відчутний прибуток. Все це, на тлі загальної демократизації



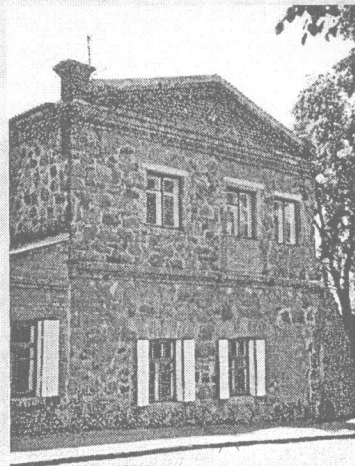
і модернізації тодішнього суспільного життя, підвищувало авторитет освітян у місті. Очевидно, саме тому у 1792 році президентом Вінниці (так називали тоді голову магістрату, сучасною мовою — мера міста) було обрано викладача школи в Мурах, професора фізики Вітвицького.

У 1793 році, коли Вінниця, як і вся Правобережна Україна, після другого поділу Польщі увійшла до складу Російської імперії, школа в Мурах закривається. В її приміщеннях розташовуються військові склади, урядові установи і тюрма. П'ять років Вінниця залишалася без учбового закладу, і тільки у 1798 році заняття було поновлено, щоправда, не в поєзуїтських приміщеннях, а у сусідньому домініканському монастирі.

Повернулася школа в свої приміщення в Мурах лише у 1814 році, але вже в якості губернської Подільської гімназії. Взагалі, влада планувала відкрити цю гімназію у Кам'янці, який був губернською столицею. Але клопотання вінницької громади, її пожертвування на школу, що приносила, як ми вже казали, місту значний прибуток, а також прагнення впливових польських патріотів тримати шляхетську освіту подалі від губернського російського чиновництва зробили свою справу, і гімназію відкрили у Вінниці.

Незважаючи на зміну державного устрою, гімназія залишалася осередком польсько-католицького духу, як і за Речі Посполитої. Російська мова хоча й входила в програму, але її майже ніхто не вивчав — у відповідних графах табелів, що зберігаються в обласному архіві, здебільшого, оцінок взагалі немає. Переважна більшість учнів, як і раніше, складалася з римо-католиків, поляків. Так, у 1821 році з 605 учнів 565 були католиками, 31 — православними, 7 — уніатами і 2 — протестантами.

У 1824 році було проведено реформу шкіл в західних губерніях з метою підвищити рівень русифікації освіти, підсилити дух лояльності до нової влади. Та дарма — загальне зростання польського опору в ті часи відлунювалося і в стінах Мурів. Напередодні польського повстання 1830-1831 років у вінницькій гімназії відбулися заворушення, було виявлено таємну організацію учнів. Слідство звільнило з посад директора Ковалевського, префекта Богатко і ще трьох вчителів. Заняття в гімназії припинились

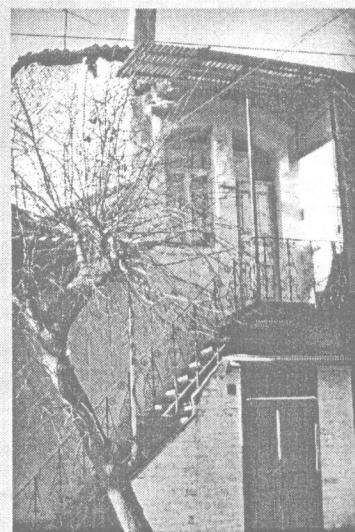


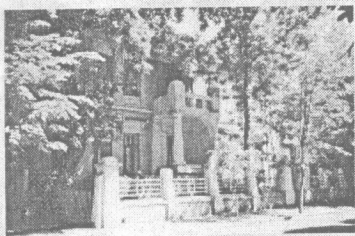
1791 р.

“19 травня, всі обивателі, палестранти і студенти з великою радістю сприйняли звістку про прийняття Конституції 3 Травня (ця конституція обмежувала політичну владу магнатів, надавала значні права міщанам, гуртувала демократичні, патріотичні сили Польщі, була символом опору російській експансії — А.С.).

19 листопада магістрат міста Вінниці разом з урядовцями і людом в костюлі отців домініканців після урочистої меси, під акомпанемент гарматних пострілів... склали присягу захищати Конституцію 3 Травня до останньої краплі крові.”

З книги С. Геленіуша “Спогади польських часів” (цитуються “Книга кляшторна капучинів вінницьких” — А.С.).





1793 р.

“7 квітня в костьолі отців Капуцинів Гудович, генерал-поручик російського війська, оголосив маніфест Катерини II про приєднання Брацлавського воеводства до Росії... 8 квітня губернатор Гудович приймав присягу на вірність від духовництва, урядовців і обивателів.”

З книги Є. Геленіуша “Спогади польських часів” (цитуються “Книга кляшторна капуцинів вінницьких” — А.С.).

1795 р.

“Зважаючи на те, що шанований Яків Постоловський, відісланий до Краківської академії вчитися лікарських наук, ...повернувся, одержавши ступінь доктора медицини, і, шукаючи приміщення, звернувся до Магістрату, Магістрат, зважаючи на те, що особа доктора дуже для міста потрібна, ...делегує радного Я. Міклашевського і лавника С. Бохтановича, щоб вони якнайшвидше відшукали відповідне приміщення, найняли його на рік, а належні гроші виплатили з міської каси.”

З постанови Вінницького магістрату 17.09.1795 р. відносно звернення Я. Постоловського, першого в історії Вінниці лікаря місцевого походження.



— за офіційною мотивацією — в зв'язку з епідемією холери, що охопила Поділля незадовго до початку повстання.

ІМПЕРІЯ НАСТУПАЄ

У 1832 році гімназію було відкрито знову, але вже на засадах, загальних для всієї імперії. Викладацький корпус тепер складався виключно з православних, програми і підручники було суворо регламентовано. Отже, період панування у Вінниці освіти польської скінчився. Розпочався період освіти російськомовної. Усе це призвело до того, що тутешні землевласники-поляки почали віддавати своїх дітей в інші заклади, де російська влада мала менший вплив, скажімо, в Немирівську гімназію, патронами якої були графи Потоцькі.

Придушення польського повстання 1830-31 років відізналося в Мурах ще однією подією — скасуванням тутешнього домініканського монастиря. Його костьол влада передає православній церкві. Бароковий фасад костьолу, що нагадував тут, у Вінниці, про Краків і Варшаву, нашвидку оздоблюється двома досить недоречними на його тлі шатровими надбудовами, виконаними вже в підкреслено московському стилі. Це, безумовно, символічно — новий колонізатор вочевидь заступає свого попередника.

В 1847 році Вінницю відвідав Микола I, який прибув сюди на військові маневри. Внаслідок цього візиту доля Мурів, та і самої Вінниці, суттєво змінилася. Політична ситуація в ті часи у Південно-Західній Росії, як тоді іменувався наш край, різко загострилась: знов підсилювався польський опір, назрівало національно-визвольне угорське повстання в сусідній Австрійській імперії, наближалася й неминуха війна з Туреччиною. Зважаючи на це, імператор вирішив докорінним чином змінити статус Вінниці, яка стала однією з тилкових баз на південно-західних кордонах Імперії. Віднині Вінниця перетворювалась у вельми воєнізоване місто. Гімназію монаршим указом було переведено у Білу Церкву, а в Мурах розміщено казарми, вкрай необхідні військовим частинам, що прибували у місто. Таким чином освітянську, традиційну функцію Мурів було перервано.

У 1855 році, під час Кримської війни, у Мурах розташувався військовий шпиталь, де лікували поранених під Севастополем. Пізніше, у 1880-х ро-



ках, коли політична напруга в регіоні спала, частину Мурів військові передали міській управі. Потім тривалий час будівлі не мали певного господаря і занедбані споруди почали руйнуватися і часом, і людьми.

ПОДІЛЬСЬКИЙ “МИРГОРОД”

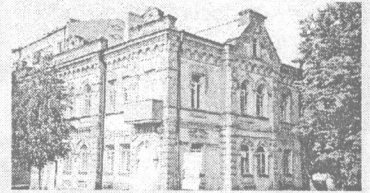
Поступовий занепад Мурів, цього символу правобережної Вінниці, яскраво відображує стан міського життя протягом майже усього XIX ст. Життя це, теж занепадаючи, втрачає і свій колишній епіцентр. Віднині події вінницької історії вже неможливо викладати, як раніше, в тісному зв'язку з долею цієї давньої споруди. Тож і нашу увагу до долі Мурів ми вимушені розфокусувати, звертаючись до явищ і подій більш загального порядку.

Нова влада, що репрезентувала у місті слабко-урбанізовану кріпосницьку імперію, яка сама перебувала в глибокій стагнації, була неспроможною русифікувати Вінницю, цей типовий шматочок кресової Польщі, водночас сприяючи розвитку тутешньої міської традиції.

Втім, у першій третині століття традиція ця, ще старого, польського гатунку, все ж таки, відчувалася. Про це свідчить і високий рівень освіти у вінницькій, до 1830 року — польській, гімназії, де викладали такі визнані в університетських колах Варшави і Вільно авторитети як, скажімо, професори історії — Ульдіньський і хімії — Зенович; і діяльність благодійного товариства, що постійно влаштовувало у Вінниці концерти місцевих і запрошених знаменитостей; і наявність у місті музичного інституту, який проіснував до 1840 року і який очолював відомий піаніст і композитор Платон Козловський.

Але всі ці осередки полонізованої освіти і культури необхідно ставали і центрами польського дисидентства. Тому, внаслідок різноманітних утисків з боку влади, вони або, взагалі, поступово зникали, або витискувалися з повітового міста в приватні магнатські містечка.

Спроби ж створити у Вінниці щось взамін зникаючої польської культури — скажімо, русифіковану освіту — були невдалі. Так, викладацький корпус російської гімназії, що у 1832 році змінила польську, був значно нижчий за професійним рівнем. А щодо керівництва, то і директор, і інспектор гімназії, яких



1796 р.

“Кляштор домініканців, 5 монахів.

Кляштор капуцинів, 16 монахів.

Дівочий монастир православний, 14 монахинь.

Церкви 2: Козмо-Дем'янська і Свято-Миколаївська.

В поєзуїтському кляшторі урядові установи.

Єврейських шкіл 3 і 4 пришколки.

В гостинному дворі 34 кам'яні лавки і 39 дерев'яні на колесах. Єврейських винокурень 4, пивниць 4. На острові — земляне укріплення, де міститься острог для арештантів.

Міщанський цегельний завод — 330 000 тис. цегли на рік.

Шляпна фабрика — 5 майстрів.

Млинів 3 — 12 мучних поставів, 3 сукновальні, 2 ступи для круп.

Торги двічі на тиждень — п'ятниця і неділя.

6 одноденних ярмарків на рік.

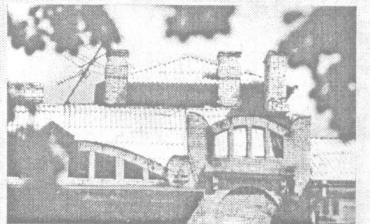
Домів кам'яних казенних 2, обивательських — 3, дерев'яних казенних 2, шляхетських 166, обивательських — 668.

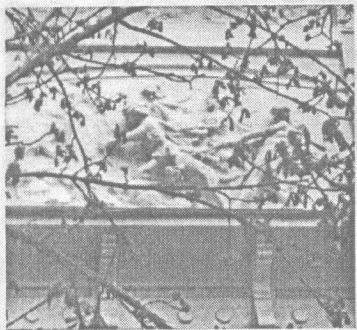
Разом 839 домів.

Мешканців: купців християн 261, євреїв 6, міщан християн 2197, євреїв 1286, шляхти і неоподаткованих, вільно мешкаючих — 34.

Разом 3756 душ (кількість мешканців зменшилась в зв'язку із занепадом міського життя під час зміни державної влади в краї — А.С.).”

Опис Вінниці з книги “Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Винницкого уезда”





1798 р.

“...поелику выбор сего магистрата учинён был незаконно из тех людей, кои не состоят в купечестве и мещанском окладе а из шляхтичей иностранцев... учинить другой выбор магистратских членов... избрать из евреев третью часть противу членов мещанства христианского... Единовременно и навсегда производит дела... на российском языке потому что:

— здешнее общество, а особливо записавшиеся из росс. городов купцы и мещане... польского языка не знают...

— да и самые старожилы в городе Виннице мещане и евреи по обыкновению своему (? — А.С.) более желают производить дела их на российском, нежели на польском языке...

— впрочем, как от начальства посылаются в сей магистрат указы на росс. языке, а потому на оные и рапорты посылаются на росс. языке.”

З протоколу засідання Вінницького магістрату 6.04.1798 р. (склад магістрату: Президент — Кароль Миклашевський, Радники — Дій Атаманов, Єль Нухимович, Дмитро Дахновський, Єлізар Ратов, Юдка Хаймович, Павло Білецький, Дувид Юдкович).



яскраво описує в своїх мемуарах відомий український літератор С.К. Чалий, нагадували персонажів славнозвісного гоголівського “Ревізора”. Ось невелика цитата.

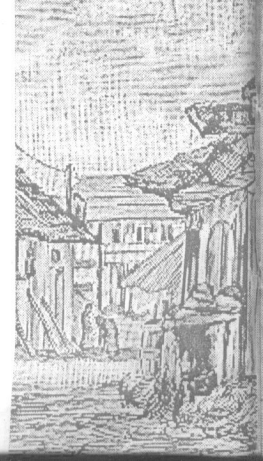
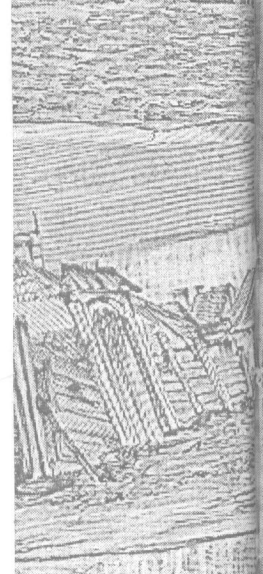
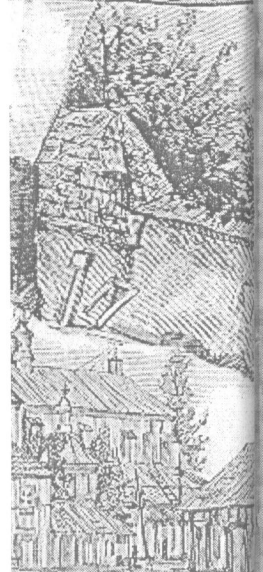
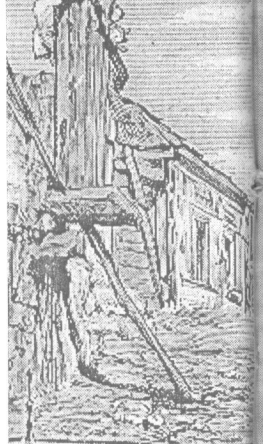
“Що він (директор — А. С.) писав там, у своїй канцелярії, куди являвся двічі на тиждень, у незмінному халаті, з люлькою в зубах, про це знало лише окружне начальство... Щодо нас, викладачів, то ми зустрічалися з своїм прем'єром набагато частіше на сімейних вчительських вечірках, аніж у класах. Прокладався він о десятій, і якщо не йшов в канцелярію, то виходив на гімназичне подвір'я, щоб подивитися на учнів, поздоровкатися з вчителями і напроситися до когось у гості... О першій годині він обідав і знов лягав спочивати...”

Якщо ж директор на прогулянку не виходив, це означало, що сьогодні він вирушав грати у преферанс до гусарів...”

Якщо глянути на карту Вінниці 1837 року, тобто саме тих часів, то складається враження, що це — акуратне місто, чітко сплановане, з рівними впорядкованими вулицями. Втім, ця карта — лише витвір типової імперської показухи. На ній, безумовно, не знайти величезної вічної калюжі, що, як у гоголівському Миргороді, прикрашала центр міста. На її берегах можна було, наприклад, зустріти міщанина, озброєного щіткою і віничком, який підробляв тим, що переносив через це “мертве море” чиновників і відвідувачів урядових установ.

Взагалі, місто нібито занурювалося в якусь химерну, напівсонну трясовину, наче відпочиваючи від бурхливих колізій, що випали на його долю у минулих століттях.

Цікаво, що гучні події європейської історії XIX ст. практично не зачіпали це повітове місто. Навіть ті, що досягали Поділля — повстання декабристів або польські повстання — відлунювалися набагато відчутніше в околицьких містечках і сільській місцевості — Тульчині, Барі, Дашеві, де відбувалися, інколи досить жорстокі, сутички між повстанцями і урядовими військами. У Вінниці ж, де присутність військово-чиновницької влади була найвідчутнішою, все було спокійно, і місцеві охоронці порядку старанно вишукували хоч якусь нагоду, щоб виказати свою ревність. Тому крамольні розмови у гімназії напередодні польського повстання 1831 року або пізніше,



у 1863-му, наївна підбурювальна книжечка, яку студент-поляк презентував своєму вихованцеві, ставали одразу приводом для найретельніших розслідувань і арештів (щоправда, інколи домашніх). Втім, як тільки грози далеких подій вщухали, винуватців випускали на волю, в гіршому випадку, позбавивши посади.

Спокій, непереможний застійний спокій — ось єдине, що дала Вінниці XIX століття нова влада, яка не мала тут ні економічного, ні культурного потужного впливу.

Економікою регіону заправляли, як і раніше, поляки-землевласники, які були байдужі до урядового міста та ще й з чужинською владою, та верхівка кагалу — єврейської громади, яка контролювала майже всю тутешню торгівлю, вправно маневруючи між старосвітським польським панством та корумпованою імперською бюрократією.

Міська громада, вельми розшарована і раніше, але, все ж таки, певною мірою проінтегрована північним польським впливом, у XIX ст. взагалі, розпалася на окремі світи, кожен з яких жив на свій лад, пристосовуючись до мінливих обставин.

В кожному з цих світів, на тлі занепаду у місті освіти, культури, на тлі примітивного економічного ладу, духовне життя концентрувалося, насамперед, в площині релігійній. Але три взаємно відчужені релігії, які тоді мали у місті приблизно однаковий вплив, — православ'я, католицизм і іудаїзм, аж ніяк не сприяли згуртуванню міської громади і піднесенню загальноміської культури. Навпаки, релігійна розшарованість населення в атмосфері пануючого тут застою призводила до того, що в релігійних громадах посилювалися занепадницькі, містичні настрої, потяг до екзальтованих, фанатичних проповідників. Різноманітні пророцтва щодо близького кінця світу з приводу появи у небі чергової комети, чутки (які, на щастя, не виправдовувалися) про очікувану різанину католиками православних священників або, навпаки, православними — ксьондзів раз за разом охоплювали місто.

Але як би там не було, життя людське, в цьому, якщо не цивілізованому, то заспокоєному новою владою краї, брало своє. Незважаючи на епідемії і неврожаї, тутешнє населення невпинно зростало. Так, у Вінниці воно за століття збільшилось



1799 р.

“... —золота табакерка, оздоблена діамантами... — перстень великий, оздоб. діамантами...

(разом 9 найменувань коштовних прикрас).

Гроші готівкою на суму 15903 злотих 25 грошей, половина — золотими дукатами.

На погреб витрачено 1836 зл. 26 гр.

Срібло — посуд, ліхтарі тощо — 187 речей.

Розкішно мебльованих кімнат:

у верхніх покоях — 7,

у нижніх покоях — 8, одна з яких каплиця.

Порцелянового та кристалевого посуду — 261 одиниця.

Великий гардероб, різне кухонне та господарське начиння, інші речі.

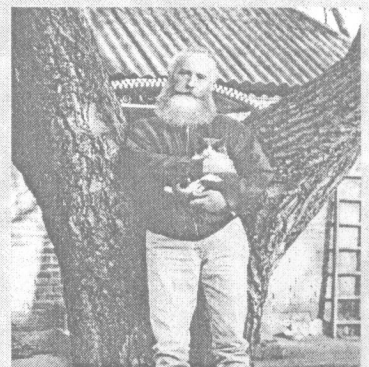
Бібліотека з 404 томів.”

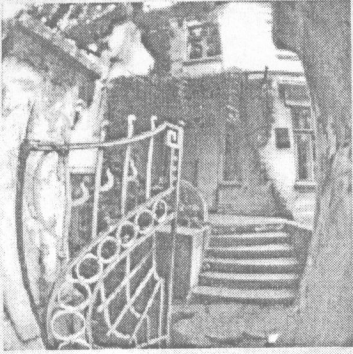
З реєстру майна князя Марцеля Четвертинського, що помер в кінці квітня в своєму палаці в с. Янів (нин. с. Іванівка Вінницького р-ну)

бл. 1800 р.

“... равномерно и саранча, хотя и в редкие годы прилетает, но при отдохновении не только сламливает всякого рода хлеб, а, ежели случится, что падёт на скот, то и оный подавливает...”

З книги “Камеральное и топографическое описание Винницкого повета Подольской губ.” початку 1800-их років.





1802 р.

“11 лютого 1796 р. герб Вінниці з додаванням орла конфірмовано Катериною II. В поєзуїтському кляшторі провіант. магазин, урядові установи і острог.

В домініканському кляшторі народне училище, де навчають дітей латини, фр., нім., історії, фізики, арифм., геометрії.

Капуцинський кляштор. Монастир дівочий православний.

Церков парафіяльних 4.

Євр. шкіл 3.

Купців християн і євреїв 3-ої гільдії 40 родин.

Цехів 7: слюсарний, ковальський, пекарський, кравецький, швецький, різників, ткацький.

Шляпна фабрика німця Целнера.

В 1802 р. євреї Аронович влаштував суконну фабрику. Млинів 5, винокурень 4, пивниць 3, цегляний завод 1 (окрім цегли, черепиця і кахлі для печей).

Домів обивателів різного стану — 377 (кількість домів у Вінниці різко зменшилась внаслідок пожеж, що сталися в липні і серпні 1797 р. — А.С.).

Мешканців у місті 3114 чол. та 3085 жін. статі.”

Опис Вінниці з книги “Топографическое и камеральное описание Подольской губернии”.



уп'ятеро. Значно зросла і людність повіту — тільки за останні сорок років століття вона подвоїлася.

Ну, а Мури ? Мури, як ми вже казали, занепадали. У 1870-х роках, коли у Вінниці розпочалося будівництво кам'яних споруд, південний корпус колишньої єзуїтської резиденції, де колись знаходились просторі учбові приміщення, розібрали на каміння, а у 1891-ому — обвалилась і частина давніх стін, що височіла над халупками Єрусалимки.

НОВІ ЧАСИ — РІШУЧІ ЗМІНИ

Отже, можна сказати, що XIX ст. з його індустріальним духом так і не увійшло у Вінницю.

Навіть у 1890-х роках, коли в околицьніх містечках — Калинівці, Гнівані, Браїлові та інших вже диміли труби нових великих заводів — насамперед, цукрових і горілчаних, а на сусідніх вузлових станціях — Жмеринці і Козятині — повним ходом кипіло залізничне життя, повітове місто все ще перебувало в напівсонному стані — два двокласних училища, до яких лише у 1890 році додалося реальне, переведене з Могилева-Подільського, 16 напівкустарних фабрик з загальним річним обсягом виробництва близько 90 тис. крб. В той же час у Вінницькому повіті заводів і фабрик було 231, причому тільки 6 найбільших цукроварень давали річної продукції на суму 2,2 млн. крб.

Отже, у найбільшому в повіті 30-тисячному місті за рік вироблялося промислової продукції “аж” на 3 крб., в перерахунку на душу населення.

Більшість вінницького люду жила з хутірського землеробства, працювала прислугою, займалась дрібною торгівлею і різною поденною працею.

Окрім того, кожний сьомий мешканець міста був військовослужбовцем — тутешній гарнізон перевищував 4 тис. чол. Цікаво, що найзначнішою новобудовою Вінниці кінця XIX ст. були не заводи і освітні заклади, а капітальні муровані казарми на Замості, навколо яких зросло велике військове містечко.

Щоранку на вулицях міста можна було побачити пишні кавалькади офіцерів, які верхи направлялися з квартир до місця служби. Щоправда, численні “миргородські” калюжі, яких ще у місті було доволі багато, відчутно псували ефект від цього видовища. Інколи відбувалася справжня катастрофа —

і, вибравшись з багнюки, обурений офіцер починав бомбардувати міську управу і губернське начальство гнівними вимогами навести на вулицях лад. Як свідчать архівні документи, реакція управи була досить меланхолійною — адже, щоб знешкодити таку вікову баюру, інколи і сотні возів каменю і піску не вистачало, тоді як бюджет міста був вельми куций.

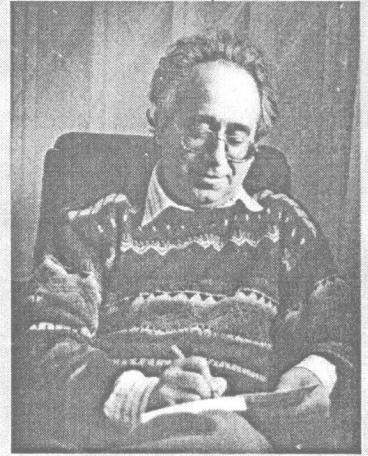
Після утворення військового містечка на Замості Мурами вже повністю оволоділа міська управа. Але впорядкувати вона змогла лише північну частину споруд, де у 1901 році розмістилися пожежна команда, апартamenti брандмайора і помешкання для військових — з тих, що місто зобов'язано було надавати гарнізону. Ця майже повна “демілітаризація” Мурів, знову ж таки, була не випадковою — вона символізувала початок нової доби в історії міста, в яке, нарешті, входила індустріальна епоха. Вінницьке життя почало змінюватися на очах, особливо після революції 1905 року.

Події цієї доби зачепили і Вінницю. Відбувся тут і єврейський погром після царського маніфесту 1905 року, і страйки ще нечисленного тутешнього пролетаріату, але за масштабами ці потрясіння не йшли у порівняння з тим, що коїлося в далеких індустріальних центрах імперії.

У Вінниці набагато відчутнішою була революція інша — революція, так би мовити, технологічна. Новації індустріальної епохи — телефонна і електрична станції, трамвай, потужні новітні заводи (насамперед, насінневий, суперфосфатний), сучасні готелі, пишно оздоблені нові кількаповерхові будинки — зростали тут як гриби після дощу, контрастуючи з патріархальним містечковим оточенням. Вінниця швидко набувала функції економічного і культурного центру регіону. Останнє не могло не відбитися і на долі Мурів — цього традиційного освітянського центру міста.

У 1907 році клопотаннями Міської думи і її голови М.В. Оводова, тут після капітального ремонту і перебудови приміщень було відкрито чоловічу, а у 1912 році — і жіночу гімназії.

Втім, найпрестижнішим учбовим закладом оновленої Вінниці залишалося реальне училище. Його учбові програми, де порівняно з класичною гімназичною освітою більше уваги приділялося природничим наукам — насамперед, математиці, фізиці,



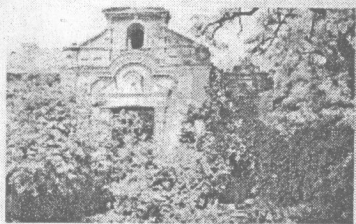
1810 р.

“Дах — на три чверті пошитий снопками новими, а на чверть — в старому пошитті. Входячи у сіни — ворота з бігунами двома з дерева липового з 5 дошок зроблені. Входячи далі у приміщення перше — двері липові столлярської роботи з клямкою і скобами залізними. Вікон старих 3. Стіл липовий новий, ослінчик липовий один, лав таких же 3. Стеля в цілості, дерев'яна, добра, стовпів на підпирання її дубових — 3... Ввійшовши в другу кімнату — вікон нових три, піч кахльова одна, друга для випікання хлібу...”

Окрім того — комора, окрема халупа, льох, гуральня, де вироблялися напої, колодязь з журавлем, водяний млин з трьома парами кам'яних жорен.”

Опис устрою придорожної корчми поблизу Вінниці.





1827 р.

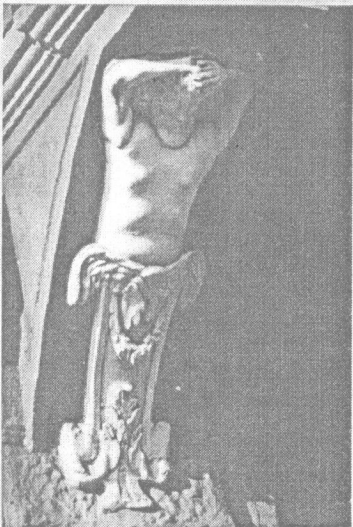
“В грудні вперше брали рекрутів з євреїв. За часів Речі Посполитої, Катерини, Павла, Олександра І євреї від військової повинності були вільні. Брили 12-річних хлопчиків, лемент стояв великий, слюзи материнські лилися, батьки йшли на будь-які жертви, але відкупитися не могли...”

З книги Є. Геленіуша “Спогади польських часів” (цитуються “Книга кляшторна капучинів вінницьких” — А.С.).

1830-ті рр.

“До педагогічних закладів Вінниці слід віднести і музичний інститут, заснований у 1834 р. Платоном Козловським, відомим музикантом і композитором, учнем Фільда (Джон Фільд — один з засновників петербурзької фортепіанної школи — А.С.). Він побудував власним коштом приміщення інституту на високій скелі над Бугом, яку з тих часів називають “скелею Козловського”. Інститут проіснував до 1840 р.”

Із книги “Словник географічний”, виданої у Варшаві 1884 р.



хімії — краще пасували тодішній моді на все, що було пов'язане з технікою.

Місцями паломництва вінницьких учнів ставали магазини технічного знаряддя, подвір'я електростанції і цехи новітніх заводів. Видовища могутньої фантастичної техніки, показові польоти над містом тодішніх кумирів — авіаторів Уточкіна і Сабанського, публічні лекції на наукову тематику — все це притягувало так, як ще нещодавно — пишні релігійні процесії і промови красномовних проповідників.

Втім, вся ця оновлена, вже повністю зрусіфікована міська культура і освіта, все ще була відокремлена і від єврейської, і, особливо, від найчисленнішої української верств подільського люду.

Так, сто років тому серед населення Вінниці і Вінницького повіту 80% складали ті, хто вважав своєю рідною мовою українську, а письменність їхня була найнижчою. Навіть у самій Вінниці серед українців вона не перевищувала 20%, серед євреїв — 40%, а серед росіян і поляків складала 60% і 70% відповідно. Ці цифри красномовно свідчать, що у нашому краї все ще губилася безліч талантів, яких народжувалося, природно, найбільше в тій найчисленнішій, україномовній верстві.

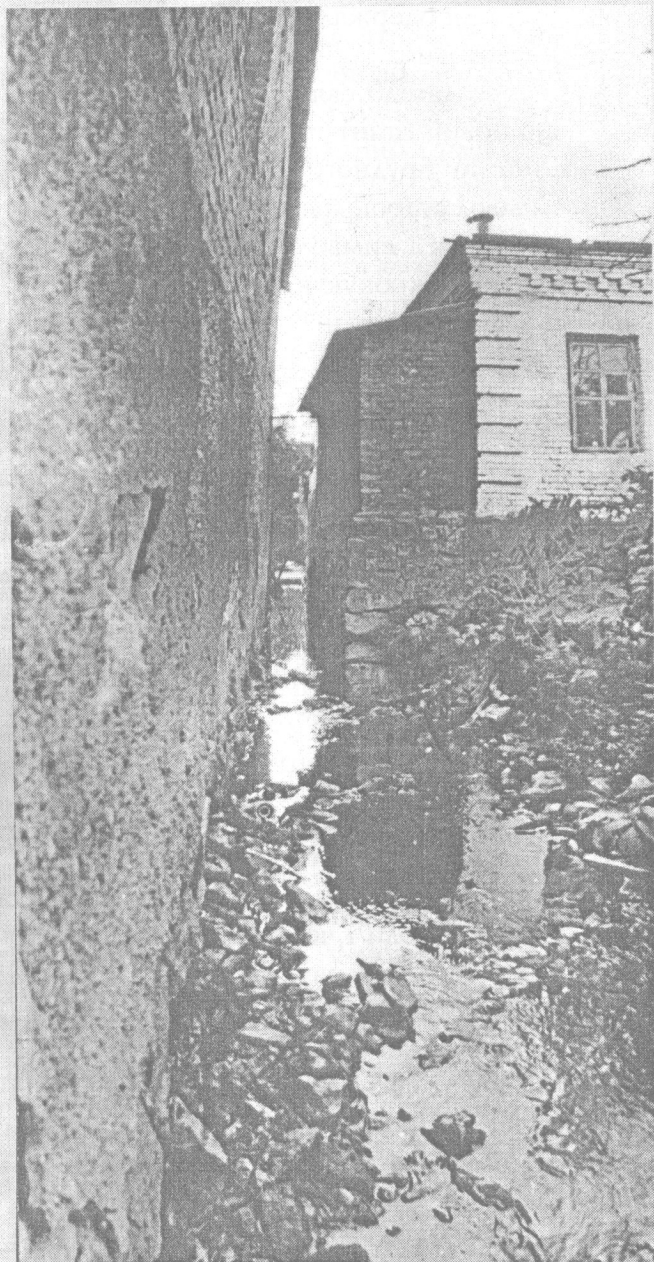
Тож в такому оновленому — модернізованому і водночас зрусіфікованому стані зустріла буремні події ХХ ст. і сама Вінниця, і колишня католицька її твердиня — Мури.

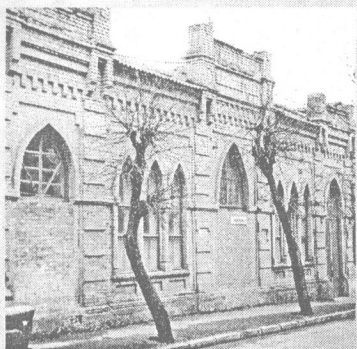
А потім чого тільки не було на території Мурів — і друкарня, і склади, і різні контори, і спортивні зали. Втім, все це минуло, і в Мурах нині знаходяться заклади, що так чи інакше відповідають історичному значенню цього місця — музей, архів (з відкритими, нарешті, фондами сумнозвісних спецхранів), ліцей. А після, сподіваюсь, останньої в історії Мурів баталії 1990 року — за приміщення колишнього домініканського костюлу, в якому на той час знаходився концертний зал камерної і органної музики Вінницької філармонії, тут відновлено православний храм.

Що ж символізують нині відкриті, як ніколи, вінницькі Мури? Насамперед, те, що епоха колонізацій — польської, а потім російської, скінчилася і в країні, чий найчисленніший народ, нарешті, став її господарем, ніякі мури вже не знадобляться.

КАЛІЧА

(історія одного яру)





1831 р.

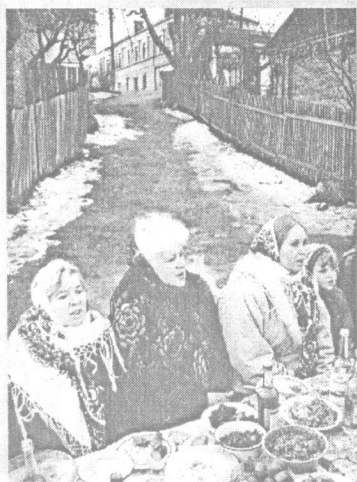
“...на дорогах стояла сувора сторожа, ніхто не міг без дозволу влади з місця рушити. На початку травня в повітових містах було заарештовано і ув'язнено багато обивателів (в зв'язку з польським повстанням 1831 р. — А.С.). В нашому вінницькому кляшторі протягом 3 місяців мешкало 16 в'язнів...”

З книги Є. Геленіуша “Спогади польських часів” (цитуються “Книга кляшторна капуцинів вінницьких” — А.С.).

1840-ві рр.

“...Городничий (градоначальник м. Вінниці Касперов — А.С.) жил и кутил за счёт евреев. От кагала были избраны лица, которым вменено было в обязанность нести расходы по содержанию городничего: один доставлял ему на кухню говядину, другой — хлеб и булки, третий — водку и вино и т.д., наконец, был такой, которому было поручено платить карточные проигрыши.”

Зі спогадів вчителя Вінницької гімназії М.К. Чалого.



15 вересня 1964 року в нашому місті сталася неабияка подія — відкриття нового центрального універмагу. Ще зрання площу перед новою спорудою було вкрито натовпом — вінничани знали, що в перший день на прилавки обов'язково “викинуть” дефіцитний тоді імпорт.

Йшов мітинг. З трибуни лунали барвисті промови. Ще б пак, Вінниці було чим пишатися. Адже замість типового триповерхового універмагу, з тих, що в ті роки споруджувалися в периферійних обласних центрах, завдяки клопотанням керівництва, Вінниця одержала мало не столичний — аж п'ятиповерховий!

Додавало святу особливого значення ще й те, що новий гігант торгівлі зріс на місці відомого усім Вінниці брудного і галасливого базару “Каліча”. Символ старої, містечкової Вінниці, так би мовити, поступався символу Вінниці нової, індустріальної, впевнено крокуючої в “світле майбуття”.

Коли мітинг скінчився, натовп ринувся на штурм прилавків. Бідолашні продавці видиралися на полиці і стільці і вже звідти обслуговували своїх завзятих покупців.

Ввечері, коли зробили переоблік, виявилось, що збитків, на диво, майже не було, якщо не рахувати розтросчених вхідних дверей.

З того часу у місті і почали забувати назву старого базарчика. І якщо раніше вінничани казали “зустрінемося на Калічі”, то відтепер все частіше лунало “зустрінемося коло універмагу”.

КАЛІЧАНСЬКІ ЛЕГЕНДИ

Втім, історія Калічі бере свій початок зовсім не від базару, та й сама назва “Каліча” навряд чи нагадує про ятки та крамнички. Що ж було тут раніше? Коли і чому ця місцевість отримала таку дивну і децю зловісну назву?

Спочатку я розповім дві легенди, які чув від старожителів нашого міста.

“В ті часи, коли козаки воювали з поляками, тут був глибокий яр. І от якось на одному схилі яру стало військо козацьке, а на другому — польське. Спочатку вояки почали дражнитися — такий тоді звичай був. А як розігріли в собі злість, кинулися один на одного, та так запекло билися, що багато людей побили, а ще більше покалічили. Потім за-

битих поляків поховали на одному боці яру, а козаків — на іншому. З того часу тут з'явилися два цвинтарі, — католицький і православний, а яр назвали Калічею в пам'ять цієї жорстокої битви.”

Цю легенду я чув від різних людей, наводиться вона і в спогадах нашого земляка, відомого етнографа професора Килимника.

А от друга легенда, менш відома.

“Коли нашими місцями цариця Катерина разом з Потьомкіним їхала у Крим, вона звеліла обабіч літинської дороги висадити липи. А щоб їх ніхто не чіпав, видала цариця такий указ: якщо вловлять того, хто одну липу зрубав, то йому мусять одну руку відтяти, а якщо дві липи — тоді обидві. Тож коли таких злодіїв ловили, їх вели на те місце, де був базар, і там їх кат калічив. Звідси і пішла назва.”

ЯК ВИНИКАЮТЬ НАЗВИ УРОЧИЩ?

Насправді ці легенди, як і личить легендам, мають вигадані, “казкові” сюжети, про це ще піде мова. Але, як відомо, в кожній казці є досить правди.

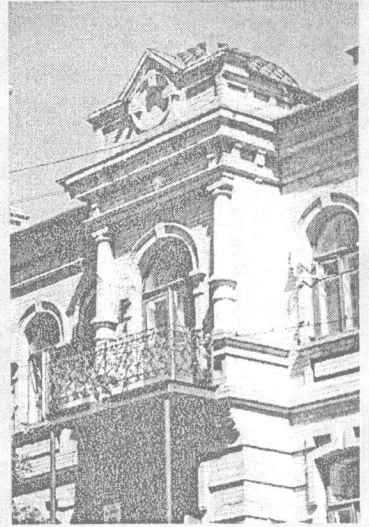
Спочатку відзначимо, що обидві легенди вельми жорстокі, втім як і вся українська історія. І це перша правда...

Друга правда, як це часто буває з легендами, міститься не у самому сюжеті, а в деталях. І ця, друга, правда теж дуже важлива: глибокий яр, два цвинтарі, старовинна дорога — все це, дійсно, реальні і суттєві ознаки цієї місцевості, що визначали її роль в житті околицьного люду. Саме від таких ознак і походить більшість географічних назв.

Урочища — таким загальним терміном наші предки позначали помітні, важливі для життя людини місця. Слово “у-рочище” походить від давньоруського дієслова “речити”, тобто “мовити”, “казати”. Отже, “у-рочище” — це визначене місце на землі, яке увійшло у мову, стало “у-мовним”.

А мова — річ вельми консервативна. І тому треба, щоб багато людей з тих, хто живуть біля якоїсь місцевості, протягом тривалого часу ставилися до неї більш-менш однаково. Тільки тоді слово, що відбиває це ставлення, і увійде в тутешню мову, ставши загальноприйнятим ім'ям урочища.

Отже, щоб з'ясувати походження назви “Каліча”, нам необхідно ближче познайомитись з географією і біографією цієї місцевості.



1840-ві рр.

“...наша учительская служба представляла такие трудности, какие не встречаются в чисто русских губерниях.

...Упорные и неустойчивые действия католическо-польской пропаганды, шедшие вразрез с нашими чисто русскими стремлениями, тормозили и парализовали наши усилия. ... Самые блистательные успехи наших питомцев не только не приносили ни малейшей пользы русскому делу, но совершенно напротив: каждый из учеников чем больше развивался, тем более становился способным вредить русскому делу в крае. 1863 год служит тому доказательством (мається на увазі польське повстання 1863-64 рр., після якого були написані ці спогади — А.С.).“

Зі спогадів вчителя Вінницької гімназії М.К. Чалого.



МАНДРІВКА КАЛІЧАНСЬКИМ ЯРОМ

На картах Вінниці ХІХ ст. цей, тоді досить крутий, яр простежується дуже добре, бо він правив за межу тодішнього міста і залишався практично незайманим по всій своїй довжині.

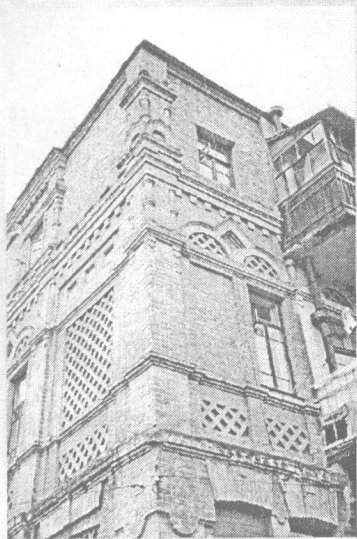
Зараз яр перерізано кількома вулицями, перекрито будівлями, і прослідкувати його важко. Але ми, все ж таки, спробуємо це зробити.

Почнемо нашу мандрівку від концертного залу "Райдуга". Помітна заглибина за ним, що йде до озерця, влаштованого біля входу в парк, і є початком калічанського яру. Саме тут колись було невелике болото, з якого і витікала річечка, що бігла яром до Бугу.

Сучасну площу Гагаріна річка зараз перетинає під землею в трубах. В давнину яр тут мав досить круті схили, але їх кілька разів було зрито, коли через яр прокладалися шляхи. Зритою землею поступово засипали і низ яру з річкою. Так і утворилася площа, де під ґратами каналізаційного люку можна почути незадоволене буркотіння води, яку заточили під землю.

Перетнувши площу, обійдемо праворуч будинки з касами повітряних сполучень і незабаром знову зустрінемося з річечкою, яка тут ненадовго виходить на поверхню. Рухаючись далі, перетнемо вулиці Хлібну і 9-го Січня. Де-не-де ми побачимо залишки колишніх крутих схилів, до яких ще нещодавно чіплялись старенькі будівлі. Легко уявити, якою природною, зручною межею міста правили ці схили в давнину. Адже в ті часи, коли міста і села вночі поглинала суцільна темрява, всі в'їзди в поселення на ніч зачинялися. І ось тоді урвище калічанського яру ставало серйозною перепорою, якщо не для піших небажаних гостей, то, принаймні, для тих, хто їхав верхи або возами.

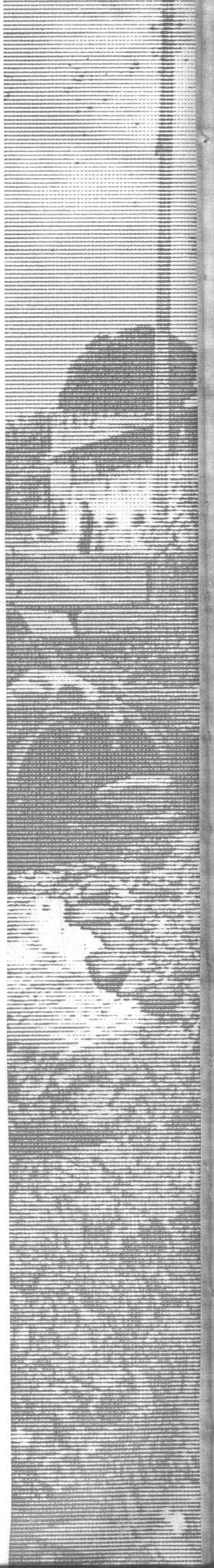
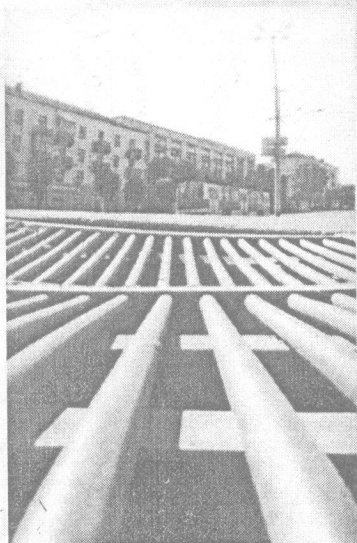
Починаючи від того місця, де поблизу Худфонду йде будівництво сучасного готелю, яр і зараз являє собою дикий, захищений байрак, долом якого тече грайливий, хоч і засмічений потік. В останній раз він зникне під землею, коли перед впадінням в Буг перетне вулицю Свердлова. Тут, поблизу турклубу і ресторану з підходящою назвою "Ветер странствий", наша мандрівка і завершиться.



1844 р.

"На другой день..., облекшись в девственный виц-мундир, я отправился представиться начальству; но попасть к нему не так-то было легко... через улицу, отделявшую постоянные дворы от гимназии (идется про центральную улицу міста, поблизу нин. поштамту — А.С.) и представлявшую на сей раз подобие огромного корыта, доверху наполненного жидкой грязью, мне никоим образом нельзя было перебраться в мелких калошах..."

Зі спогадів вчителя Вінницької гімназії М.К. Чалого.



ВСЕ ПОЧАЛОСЯ З ДОРОГИ

Наступну подорож ми здійснимо вже не в просторі, а в часі.

Відправним пунктом буде XIV ст. Саме тоді поблизу яру вже проходив торговий шлях, так званий “вінницький гостинець”, що вів до вінницького перевозу через Буг з боку “Летина” — так тоді називали сучасний Літин.

В ті часи кожний підйом і спуск на дорогах був вкрай небажаним, адже всі дороги були ґрунтові. Тому, якщо була можливість, шлях обов’язково обминав незручне місце.

Літинський шлях перед Калічею долав два досить глибокі яри. Ця місцевість (в районі сучасної трамвайної зупинки на вул. Максимовича) звалася Долинки. Долинки обминути було неможливо, бо витoki річок, що протікають ними, знаходились дуже далеко. Тож добре впривали круторогі воли, кошлаті купецькі коники і їх погоничі, поки долали ті кляті “долинки”!

Тому поринати у новий яр у подорожніх не було ніякої охоти, і шлях, досягши верхів’їв яру, трохи забирав ліворуч, прямуючи приблизно напрямком нинішньої вулиці Першотравневої до перевозу, що був навпроти сучасного центрального автовокзалу.

Мабуть, ніякої назви в ті часи наш яр не мав, бо був місцем глухим, безлюдним. Вінниця тоді знаходилася далеко — як ми вже зазначили — аж на лівому березі Бугу, біля гирла річки Вінничка, що поблизу сучасної кондитерської фабрики. Так що хазяями яру були тоді хіба що вовки та дорожні розбішаки.

Та ось на початку 1510-х років центр міста, залишаючись на лівому березі Бугу, перебирається на горби біля Миколаївської церкви. Поряд з новим замком, приблизно там, де зараз староміський міст, влаштовується нова переправа — очевидно, перший в історії Вінниці міст через Буг. До нього, повз старий перевіз, напрямком нинішньої вулиці Свердлова підходить правим берегом і літинська дорога.

Отже, відтепер, починаючи від верхів’я нашого яру, дорога робила відчутний “гак”, і у подорожніх людей виникало природне бажання рухатись навпрошки. В першу чергу, це стосувалося пішого люду, оскільки верхи і, особливо, возами,



1847 р.

“Во исполнение Высочайшего Его Императорского В-ва повеления, ...находящаяся ныне в г. Виннице гимназия переводится в наступающем июле м-це в м. Белую Церковь...”

Із “Циркуляра по управлению Киевского, Подольского и Волынского губернатора от 1.06.1847 р.”.

1863 р.

“В местечке Браилове вся местная полиция состоит из поляков и принимает все меры, чтобы выгородить виновных. Они запугивают местных жителей, поэтому в случае беспорядков нечего ждать никаких сообщений ни от полиции, ни от жителей.”
“...Докладываю, что в Винницком уезде всё спокойно и никаких стремлений к восстанию не замечается.”

З рапортів командирів російських підрозділів, дислокованих у Вінницькому повіті в часи польського повстання 1863—64 рр.



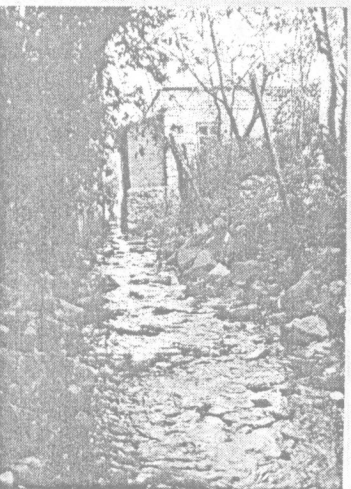


1889 р.

“...Единственным рассадником умственного развития в г. Виннице являются Двух-классное городское и Двух-классное еврейское училища. Оканчивающие курс в этих училищах с течением времени забывают вынесенные ими знания за отсутствием средств возобновлять таковы... Одним из главных средств пополнения школьного обучения по справедливости считается благоустроенная библиотека...”

За пользование библиотекой я буду взимать в свою пользу 30 коп. в месяц с обыкновенных читателей и не более 10 коп. ...с жителей предместья... Этому же кругу читателей будут бесплатно выдаваться номера издаваемого для народа “Сельского вестника”...”

З проекту відкриття у Вінниці міської бібліотеки, запропонованого викладачем єврейського училища І. Рубінштейном, який надає власне зібрання з 866 томів як основу бібліотечного фонду.



все ж таки, було і зручніше, і безпечніше їхати в об'їзд — старим шляхом.

Так що, починаючи десь з 1510-х років (саме тоді з'явився новий замок біля Миколаївської церкви), наш яр децю залюднився.

Можливо, через яр або його низом, вздовж річечки, було протоптано стежину, якою піші подорожні виходили до самого мосту найкоротшим шляхом. Гадаю, що цією стежкою наважувалися йти здебільшого ті, хто не боявся зустрічі з грабіжниками. В давнину це, перш за все, були мандрівні каліки. Їх тоді було багато — людей калічили хвороби, епідемії, війни, бійки та сутички, та й за провинку людину часто катували так, що вона втрачала можливість прогодувати себе власною працею. Таким залишалося мандрувати від поселення до поселення, живучи з жебрацтва.

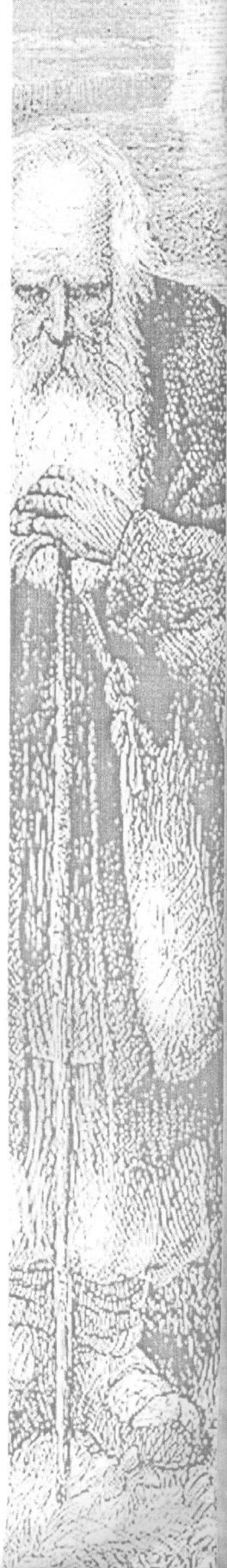
До речі, в давнину словом “каліка” називали не тільки покалічених людей, а й взагалі, бідняків, тих, хто подорожував пішки, а словом “каліга” — їхнє грубе взуття.

Так що перша (але не єдина) версія походження назви “Каліча” така: яр, наврошки до мосту, йшла піша, каліча дорога, на відміну від торгової — гостинця, що проходив вздовж нинішньої вул. Першотравневої. До речі, стара назва цієї вулиці — Торгова — красномовно нагадує про її минуле.

ЧИ БУЛА НА КАЛІЧІ БИТВА?

Як ми вже казали, приблизно чотириста років тому виникає новий центр Вінниці — на правому березі, поряд з католицькими монастирями. Вали нової, “третьої” Вінниці проходили вздовж сучасної вулиці Козицького. Лівобережна частина Вінниці поступово перетворилась в хутори і вже в 1620-х роках називалась “Старе Місто”.

Саме такою була Вінниця і за часів козацьких війн з поляками. Яр тоді знаходився за міською межею, все ще залишаючись досить глухим місцем, через яке проходила лише піша дорога. Тому мало ймовірно, що на його незручних крутих схилах, вкритих лісом, відбулась та, легендарна, битва між козацьким і польським військом з їх численною кіннотою. Та й взагалі, битва, якою б запеклою вона не була, — це лише миттєвий епізод в довгому житті урочища і тому навряд чи може визначити його назву. Тим більше — в XVII ст., яке являло собою неперервну низку батальних подій. До речі, назви



всіх відомих битв, скажімо, Куликовської чи Грюнвальдської, походять від назв місцевостей, де вони відбувались, а не навпаки.

КАЛІЧА — ДОРОГА ДЛЯ ВІДЧАЙДУХІВ ?

Новий етап в житті калічанського яру розпочався на початку XVIII ст., коли правобережна Вінниця після Хмельниччини і тривалого періоду Руїни почала розбудовуватись.

За калічанським яром, в районі сучасного Свердловського масиву виникає передмістя Садки (чому б, до речі, не повернути цій місцевості її старовинну назву?).

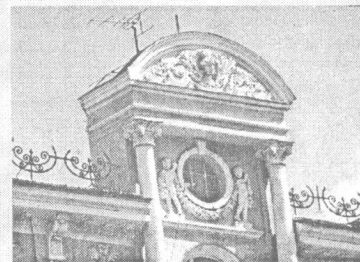
Центральна частина міста теж зростає. В описі Вінниці 1762 року вже згадується Завалля — місто перейшло за вали, тобто за сучасну вулицю Козицького і стало поступово просуватись до верхів'я нашого яру. Спочатку межа міста пройшла вздовж сучасної вулиці Театральної, а наприкінці XVIII ст. вона пролягала вже на рівні нинішньої вулиці Хлібної. Саме в ці часи прокладають і новий відрізок літинської дороги, що йде прямо до Завалля, перетинаючи яр поблизу сучасного універмагу, незважаючи на те, що схили яру тут були досить круті.

Чому ж не задовольнилися старою дорогою, що підходила до міста, обминаючи яр? Гадаю, справа в тому, що цей, важливий для міста, в'їзний відрізок літинського шляху проходив землями приватного маєтку П'ятничани, що належав графській родині Грохольських. Місто в цьому напрямку зростати не могло. Не було тут і вільного зручного місця для в'їзної площі, яка завжди влаштовувалася перед міською заставою, де таборилися приїжджі, збиралося мито, частково велася торгівля. Тому й проклали новий відрізок шляху, що проходив вже міською землею.

Але протягом певного часу, діяли, очевидно, обидва шляхи — і старий, і той, що проходив через яр. Тому легко можна уявити сценку, яка відбувалась у відомій тоді літинській корчмі, що стояла на роздоріжжі, поблизу рогу сучасної вулиці Першотравневої та Хмельницького шосе.

— Ну що, куме, якою дорогою поїдемо — старою чи Калічею?

— Ото ж бо, що калічею! Недарма її люди так звуть, — відгукується, почувши це, корчмар. — Он вчора там один відчайдух з возом, повним горщиків, так заgrimів, що коня покалічив, а про горщики вже й не кажу!

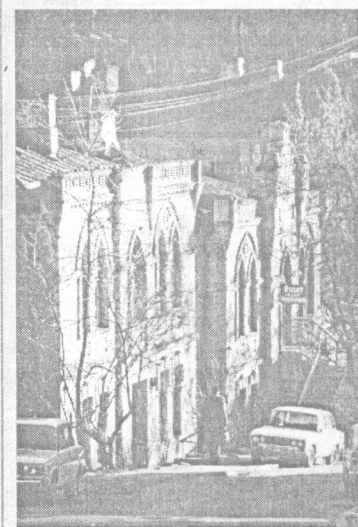


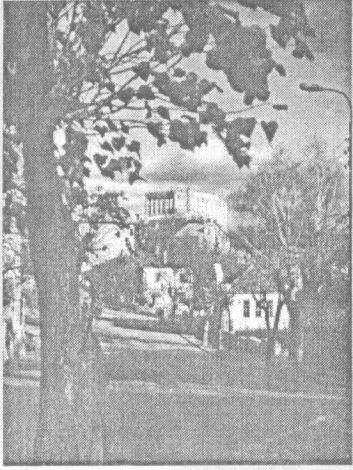
1899 р.

"Список заведений трактирного промысла по гор. Винница (имя владельца, назв. заведения, адрес, сумма трактирного сбора (налог)).

1. Иван Платонов Бойко, ресторан, Почтовая улица, 160 руб.
2. Фердинанд Фучек, пивная лавка, Почт. ул., 160 руб.
3. Николай Немержицкий, трактир, Почт. ул., 65 руб.
4. Арон Кармазин, заезжий дом, Почт. ул., 35 руб.
5. Хаим Игильзон, гостиница, Почт. ул., 35 руб.
6. Станислав Зелинский, трактир, Верхняя Базарная площадь, 65 руб.
7. Вячеслав Поляк, трактир, Торговая ул., 65 руб.
8. Берис Лехтман, гостиница, Почт. ул., 70 руб.
9. Графиня Екатерина Игнатьева, пивная лавка, Монастырь. ул., 70 руб.
10. Нута Лошак, заезжий дом, Верхн. Баз. площадь, 20 руб..."

В списке 24 заклади, більшість розташована на Поштовій вул. (нин. вул. Соборна), Верхній Базарній площі — в районі кол. кіно-театру "Росія"





1902 р.

“Штаб 12-го арм. корпусу
Винницькому Исправнику

16 сего мая Командир Корпуса верхом проезжал к Артиллерийским казармам... У макаронной фабрики (поблизу нин. кондитерської ф-ки — А.С.) грязь была настолько вязкая и глубокая, что лошадей Его Превосходительства погрузилась в неё чуть не по брюхо, упала вместе с Командиром Корпуса и, благодаря только подскочившим на помощь сопровождавшим его лицам, Генерал-Лейтенант Карасс отделался лёгким ушибом и весь был в грязи. Командир Корпуса приказал мне об изложенном сообщить вам... Уведомляю, что вместе с этим мною о происшедшем сообщено Подольскому Губернатору.”

Одна зі скарг військових на поганий стан вінницьких вулиць.



— Так то ж вчора дощ був, а сьогодні все висохло! Та й на возах у нас не горщики, а сіно!

— Тож, куме, і я кажу, ще по чарці — і на Калічу!

І хоча це здається вигадкою, але, я гадаю, що, може, саме від того, що на схилах так-сяк прокладеної нової дороги ще довго калічили коней, а то й самих себе візники-відчайдухи, і пішла назва “Каліча” або “Каліче”. Тобто місце, де можна легко покалічитися.

Щоб переконатися в цьому, я відшукав ще деякі українські “Калічі”. Так звалася одна з львівських гір і вулиця, що вела на цю гору. Так само, Каліча, називали і гору поблизу містечка Студениця, що на Дністрі. Отже, в обох цих випадках ознакою урочища теж були круті, небезпечні схили.

Існують на Україні яри, балки і річки і з іншими, подібними назвами, які теж, так би мовити, попереджують про небезпеку впасти, зірватися, покалічитися. Це кілька балок з назвою “Сторч”, що означає “догори ногами”, дві річки і балка з назвою “Побиванка”, струмок “Падалка” та інші.

Отже, маємо ще одну версію походження назви “Каліча”. До речі, і сьогодні ця, друга, трактовка назви має сенс. Якщо поблизу універмагу схили яру нині вже досить пологі, то на вулицях 9-го Січня і Хлібній, особливо взимку, водіям не завадить згадати, що вони їдуть через “Калічу”.

“ВІД КАЛІЧИ ДО ДІГТИНЦЯ БІЛИЙ КОНИК ЗАМАСТИТЬСЯ”

(з “народної пісні”, вигаданої автором)

Втім, існує ще одна, вже зовсім прозаїчна версія походження назви “Каліча”.

До речі, хай читача не дивує така велика кількість мотивацій в утворенні назви урочища. Навпаки, якщо така назва відображала одразу кілька сталих ознак місцевості, то приживалася ще надійніше.

Отже, ми вже двічі дивилися на наш яр з річечкою і дорогою очима нашого предка. Давайте глянемо ще раз. За першим разом нам здавалося, що головною ознакою місцевості було те, що первинною тутешньою дорогою міг рухатися тільки піший, тобто бідний мандрівник, — “каліка перехожий”.

За другим разом (це вже було пізніше, коли яр перетнув жвавий шлях), ми побачили, що головною ознакою місцевості були круті небезпечні схили, тобто загроза покалічитися.

А ось зараз уявімо, що один схил, що веде униз, ми вже подолали. Та ось перед нами ще одна пере-



пона — грузька калабаня на дні яру, утворена тутешнім потічком. Чесно кажучи, наші предки впорядкуванням шляхів завжди займалися абияк. Тому навряд чи був на Калічі пристойний місток. Тож піднімалися на протилежний схил візок і візник, особливо в пору дощів, вже добре вимащені чорною калічанською багнюкою.

До речі, знаєте, як називалася річечка в яру, що перетинав той же літинський шлях невіддалік Калічі — в урочищі Долинки? Назва річки нагадувала про темне брудне мастило — дьоготь, бо звалася вона в старовинних описах вінницького околу Дігтинцем або польською — Дзягцінцем.

Що ж до Калічі, то в українській і польській мовах існували слова “кальний” і “кал”, які означали “брудний” і “бруд”, “болото”. Звідси народжувалися і відповідні географічні назви. Ось, наприклад, опис села Каліш з польського географічного словника:

“Каліш — село, що лежить над озером Модзевським, в болотяній низовині, підтверджуючи тим самим походження своєї назви”.

Так що цілком можливо, що і наша Каліча спочатку звалася українцями просто “калюжа”, а тутешніми поляками — скажімо, “каліш”, і ця польська назва, змінивши “ш” на більш пасуюче до української мови “че”, стала тут загальноприйнятою, трохи втративши первісний зміст. До того ж і калюжа на дні яру поступово зникла, коли місто зросло, і дорогу тут, поряд з міською заставою, все ж таки впорядкували. Так що цей прозаїчний, “брудний” зміст назви “Каліча” поступово забувся.

ЦВИНТАРІ І КОНТРАБАНДИСТИ

Отже, з середини XVIII ст. територію калічанського яру, особливо його середню частину, було вже засвоєно містом. Окрім нової дороги тут виникають цвинтарі на двох схилах: там, де зараз фонтани універмагу — цвинтар, як тоді казали, “руський”, а на території сучасного парку — цвинтар католицький.

На “руському” цвинтарі спочатку ховали переважно греко-католиків, бо церковні громади Вінниці, первісно православні, протягом польської доби майже весь час належали до греко-католицької, уніатської церкви. Тож і цвинтар звався “руським”, бо “руською” вірою поляки називали тоді і православ’я, і уніатство.

Згодом, після поділу Речі Посполитої, Вінниця у 1793 році увійшла до складу Російської імперії, і нова влада сприяла поверненню уніатських громад



1904 р.

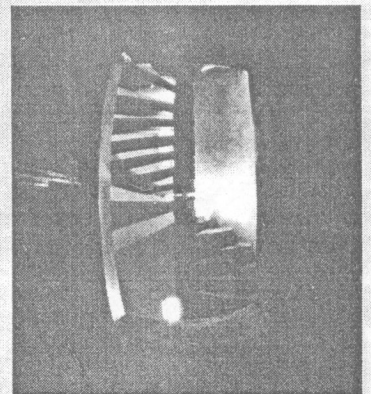
“Квартирующие у вас ученики позволяют себе говорить по-польски как в самой квартире, так и вне стен её, во время игр во дворе квартиры... Предписываем строго наблюдать за тем, чтобы квартирующие ученики в разговоре между собой употребляли русский язык.”

З листа директора Вінницького реального училища п. Дзечковському і п. Данилевській, у яких квартирували учні.

1905 р.

У вересні 1905 р. вдалося влаштувати велике зібрання в синагозі по вул. Б. Хмельницького, де виступали Янкель Коваль на єврейській мові і “есдеки” (члени соц.-дем. партії — А.С.) — Печерський, Меніс. Після зібрання було влаштовано на вулиці маніфестацію з вигуками: “Геть кривавого царя!” і “Хай живе загальне, просте і таємне виборче право!”

З книги А. Зекцера “1905 рік на Поділлі”.





1905 р.
 “21.10.1905. Офіцер погрозив пальцем, і військо пройшло. Ми (бійці загону єврейської самооборони — А.С.) потиснулися і пропустили їх. Ледве вони пройшли, як за ними ми зі здивуванням побачили величезну різноманітну гурбу з кілками, дрючками... і великими зволами тканин і кошиками, до краю чимось наповненими і сором'язливо прикритими... Ванька, син нашої сусідки, прачки Домни, мій товариш дитинства, серед них... Наші погляди на мить зустрілись. Тоді він виймає каменя і кидас в мене, але не попав...”

З книги А. Зекцера “1905 рік на Поділлі.”

1905 р.
 “Актив (соціал-демократів у Вінниці — А.С.) складався з декількох робітників (т.т. Шустера, “Велва”, “Срулика”, Резника З. та інших). Йшли вперед стихійно, бо всі робітники — хто малописьменний, хто й зовсім неписьменний... Одного разу вирішили послати до Бердичева за пропагандистом: привезли якогось “Гришу” — бундовця, але відправили його назад, бо не було змоги його утримувати за свої кошти...”

З книги А. Зекцера “1905 рік на Поділлі.”



у лоно православної церкви. Так що подальша частина “руського” цвинтаря, який зростає вздовж дороги, була вже православною. До речі, той парк за універмагом, посеред якого стоїть Воскресенська церква, і є колишнім православним цвинтарем.

До цвинтарів, які б вони не були, більшість людей завжди ставилась якщо не з повагою, то з острахом. Але були і такі, для кого цвинтар являв собою звичне місце роботи — тутешні жебраки, могильники і... контрабандисти.

При кожному цвинтарі існувала ватага з отаманом, яка хазяйнувала тут і вдень, і вночі. Часто можна було почути таке — “пішов до Шльоми” або до “Казіка”, це означало, що людина померла, тобто потрапила туди, де хазяйнує той чи інший цвинтарний отаман. Вінницькі старожили-євреї розказували мені про Нафтуллу Лангера (що на ідіш означає “довгий”), який заправляв на єврейському цвинтарі в довоєнні роки, і про якого жартували — “якщо Лангер згоди не дасть, то й похорону не буде”.

Містичний жах, який викликали у людей цвинтарі, був, безумовно, надійним прикриттям для різних темних справ. Не були винятком і калічанські цвинтарі. В першу чергу ними, як зручними місцями для переховування контрабандного товару, користувалися вінницькі “пачковози”. Цим словом на Поділлі називали місцевих контрабандистів, які вночі перевозили “пачки” — тюки закордонного чаю, пю-тюну, різного краму. Бізнес цей був дуже поширений, адже кордони були зовсім недалеко. Контрабанда в ті часи надходила здебільшого з сусідніх Туреччини, Австрії, Польщі. Особливо багато контрабанди прибувало з околу Кам'янця-Подільського, звідки і йшов той шлях, що вінничани звали літинським.

Тож уявімо собі літню ніч, скажімо, десть в середині минулого століття.

Літинським шляхом до цвинтаря тихенько підїхали вершник і два вози. Вершник імітує крик нічного птаха, ще раз — і ось вже від цвинтаря на шлях виходять дві темні постаті.

— Скільки у вас?

— Двадцять пачок.

— Добре. Заховаємо у склепах, але щоб за два дні забрали.

Візники і люди з цвинтаря починають носити до могил важкі тюки, а вершник, залишивши коня, бере на карка пачку — це хабар, кому треба, і, об-



минаючи міську заставу, зникає в темному проваллі калічанського яру.

Цим же шляхом завтра вночі товар віднесуть до міста, і вранці він вже з'явиться на базарах.

ШАБСА БІДНИЙ І КАЛІЧА

У 1880-х роках базару на Калічі ще не було, і той схил, на якому він згодом з'явиться, являв тоді собою занедбаний, "уніатський" куток "руського" цвинтаря.

Довідатись про це допоміг Шабса Аронович Бідний — так звали гицеля, що у 1883 році виловлював по Вінниці бродячих собак.

В обласному архіві зберігся текст угоди, яку міська управа уклала з Шабсою Бідним. Гицеля зобов'язують вивозити забитих тварин "за місто, за літинську заставу, закопуючи їх глибоко в землю, по лівий бік дороги, що йде в Літин, в лівій стороні Руського цвинтаря, де добувають глину". Так що, як бачимо, належної поваги до поховань не було ні з боку влади, ні з боку міщан.

Занедбаним був і початок католицького цвинтаря — той куток, який на початку 1900-х років прилягав до території новозбудованої жіночої гімназії (сучасна школа №2), — самі хащі і бур'ян.

Втім, таке "шанування" поховань, на жаль, характерне і для пізніших часів. Нині зрівняно з землею всі старовинні вінницькі цвинтарі — і католицький, і православний, і єврейський, і старообрядський.

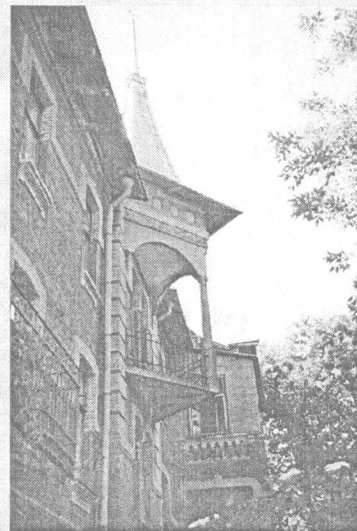
Так що вже взяти з того Шабси Бідного!

ПЕРЕСАДКА МІСТЕЧКОВОГО СЕРЦЯ

Мабуть, найяскравіша сторінка біографії Калічі починається на початку ХХ ст., коли сюди перенесли базар з центру міста. О, це була болюча, серйозна операція — щось схоже на пересадку серця!

І дійсно, центральний базар, що протягом майже трьох століть незмінно знаходився на прибузьких схилах, поблизу сучасного кінотеатру "Росія", був справжнім серцем вінницького єврейського містечка Єрусалимка.

Єрусалимка створювалась за типовою для подільського містечка схемою: посередині — базар, навколо — крамниці й "заїзди", так на Поділлі звалися заїжджі двори, далі — так звані "тильні будинки" — халупки, де мешкали ремісники, візники, дрібні торгівці і різна містечкова голота.



1905 р.

"Мы, рабочие Винницких типографий и переплётных мастерских, единогласно постановляем... предъявить требования:

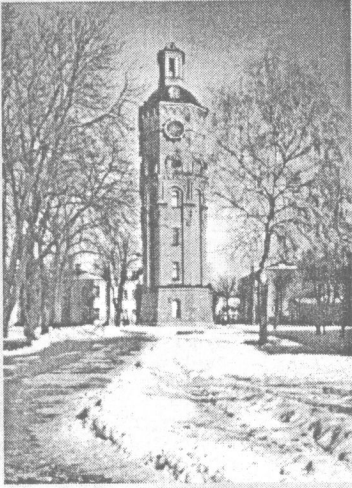
- 1) 12-часовой рабочий день, включая два часа на обед.
- 2) Увеличение жалованья: получающим менее 10 руб. в месяц — на 50 %, а более 10 руб. — 33 %...

Мы, булочники г. Винницы, предъявляем требования:

- 1) 12-ти часовый рабочий день, включая час на обед, полчаса на завтрак и полчаса на ужин...
- 2) По воскресным и праздничным дням работа не производится..."

Зі страйкових відозв робітників Вінниці, переважно — євреїв.





1909 р.

“Польское общество стало спешно (внаслідок відчутної лібералізації Рос. імперії після 1905 року — А.С.) перекрашувать Западный край в польскую краску. Сельскохозяйственные общества (спілки землевласників — А.С.) превратились в общества польские. Я помню хорошо Минскую сельскохозяйственную выставку 1901 года. Везде были русские флаги, русские надписи... Поговорите с теми лицами, которые посетили в 1908 и 1909 гг. сельскохозяйственные выставки в Проскурове, Виннице, Случке; ведь они вынесли впечатление польского края, полного игнорирования всего русского.”

З промови міністра внутрішніх справ П.А. Столипіна на засіданні Державної Думи 7.05.1910 р.



За триста років місце, де знаходився єрусалимський базар, так забруднилось, що навіть для тодішньої Вінниці це було занадто.

Тож спочатку, у 1885 році міська влада заборонила заїжджати сюди возами і продавати тут худобу і фураж. Все це переносилось за місто — на Хлібну площу (сучасна площа ім. Гагаріна).

Єрусалимські торгівці всіляко опиралися переносу торгівлі зі старого базару, погрожували закрити свої лавки, податки з яких давали міській казні чималий прибуток. Але влада була невблаганна, і десь на самому початку 1900-х років єрусалимський базар було вже повністю перенесено на Калічу. Деякі єрусалимські мешканці перебрались на Калічу, услід за базаром. Але більшість халупок Єрусалимки залишилась на старому місці — на схилах вздовж сучасної вулиці Першотравневої.

У Вінниці початку ХХ ст. було два головних місця торгівлі — калічанський базар і лівобережний ринок на Замості, який спочатку розташовувався на Тюремній площі (ріг сучасного проспекту Коцюбинського і вул. Київської), а потім перейшов на Новобазарну площу, поближче до залізниці, яка з'явилася у Вінниці у 1871 році, туди, де нині знаходиться центральний міський ринок. Лівобережний ринок був більший і дешевший, але, все ж таки, Каліча залишалася “центром тяжіння” правобережної Вінниці. На лівобережний ринок вінничани-правобережці здебільшого вирушали, коли треба було закупити, скажімо, картоплі на зиму або велику кількість продуктів, щоб влаштувати весілля чи якусь іншу гостину: “торговиця”, тобто ярмарок — так і називався той, головний ринок міста. Каліча ж була базаром, куди ходили майже щодня. І не просто базаром. Це було місце, де зустрічалися з численними родичами і знайомими, ділилися міськими новинами і власними проблемами, вислуховували поради і самі давали їх. І так було протягом всієї, відносно недовгої, 60-річної історії калічанського базару, що був хоч і менший, зате куди колоритніший, ніж лівобережний ринок.

Той обслуговував переважно замостян і старогородців, людей простих — хуторян, робітників лівобережних заводів і артілей, залізничників. За тамошню еліту правили хіба що “полковниці” — поважні дружини офіцерів, які мешкали поблизу замостянських казарм. А от на Калічу приходила публіка значно різноманітніша. Окрім єрусалим-

ського містечкового люду тут можна було зустріти і величну дружину солідного чиновника, і його червонощоку кухарку, а часом і Самого — в чесучовому білому костюмі, френчі чи в монументальному пальто. Сюди треба додати ще й силу-силенну лікарських, бухгалтерських, вчительських, інженерських родин, які мешкали, переважно, на правому березі. А творча інтелігенція! Місцеві письменники, музиканти, актори театру — всі вони теж були постійними відвідувачами калічанського базару.

КЛАПТИК СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Базар, що, як ми вже казали, розташовувався на місці сучасного універмагу і його фонтанів, являв собою в плані трикутник. Бічні його сторони йшли вздовж вул. Пирогова і Хмельницького шосе, а основою він прилягав до православного цвинтаря.

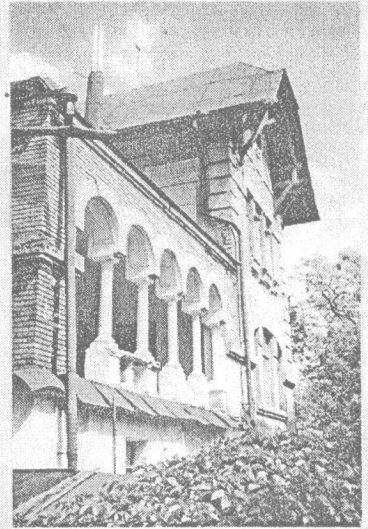
Базар було обнесено парканом, за яким купчилися дрібні численні крамнички, рундуки, кіоски — м'ясні, скоб'яні, горічани. Головний вхід в Калічу був у вершині трикутника, на площі, вкритій старою бруківкою. Навколо базару, там де зараз проєктний інститут, будинок з книгарнею "На Калічі" і арка парку відпочинку, було розкидано блаженські халупки, де мешкали переважно ті, для кого базар був місцем роботи. Серед халупок траплялися і більш громіздкі споруди колишніх "заїздів", де в свій час зупинялися на постійній приїжджці торгівці і покупці. Всю цю калічанську архітектуру було пронизано духом якоїсь тимчасовості. Здавалося, ці зграйки халуп і крамничок готові в будь-який момент знятися і перепурхнути в інше місце.

"Це був якийсь дивний клаптик середньовіччя — все дерев'яне, обшарпане, досить брудне і галасливе", — так згадують Калічу ті, хто прибув до Вінниці за часів існування базару.

Як у середньовічному натуральному господарстві, на Калічі все було своє — своя кузня, де єврейковаль підковував коней, своя "маслобойка", свій млин з крупорушкою. Була тут і своя різня — неодмінна приналежність містечкового базару. Тут, ретельно дотримуючись вказівок Талмуду, різав курей поважний шойхет — з єврейської "різник".

Вздовж торгової площі було прокладено кілька вимощених цеглою канавок, якими вся базарна покидь збігала в річку схилами ярів.

До речі, таке розташування на похилій місцевості мав і попередній, єрусалимський базар. Це і



1910 р.

"Вінницькі промислові підприємства (назва, сумарний заробіток):

Вінницький винокурний завод — 1260 р.

Млин графа Гейдена — 1440 р.

Млин Шварца — 300 р.

Пивоварний завод бр. Вахневських — 6500 р.

Пивоварний завод Фучека — 3588 р.

Тютюнова ф-ка Зільберштейна — 3564 р.

Махорочна ф-ка Дунаєвича — 3900 р.

Машинобудівний з-д Львовича — 11 200 р.

Цегляний з-д Мар'яновського і Файгенбаума — 3600 р.

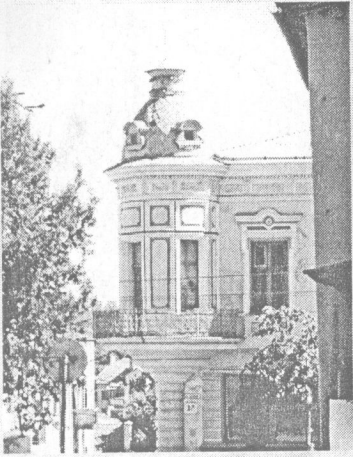
Склад очистки бурякових свічок (насіenneвий з-д АТ "Рабегге і Гізеґге") — 21 579 р.

Шкіряний з-д Гордізєвського — 5223 р.

Сірникова ф-ка Франковського — 9500 р."

З довідника "Вся Вінниця", 1910 р.





1910 р.

“В реальному училищі вчилися досить багато поляків — дітей лікарів, адвокатів, великих і невеликих поміщиків, посесорів (орендарів маєтків) тощо. В мене в класі поляки склали приблизно третину. Здебільшого вони трималися замкнено — їх об’єднували традиції батьків, релігія, мова.”

З мемуарів Г.Г. Брілінга “Спогади про реальне училище”.

1910 р.

“Окрім Купера, Майн-Рида в нас було ще одне захоплення — так звана “пінкертонівщина”... Видавалися невеликі книжки (по 32 стор.), що описували подвиги Ната Пінкертонна, Шерлока Холмса, Путиліна (герой російських детективів поч. XX ст. — А.С.) та інші. ... Кожна книжка — 5 копійок, на обкладинках яскраві кольорові картинки вбивств, боротьби, загибелі тощо.”

З мемуарів Г.Г. Брілінга “Спогади про реальне училище”.



полегшувало прибирання базарної площі, і зберігало нечисленні рівні ділянки на вельми обмеженій території правобережної Вінниці для зведення споруд більш капітальних, ніж базарні ятки.

Сюди, до Калічі, від замостянського базару йшла і перша лінія трамваю, яку проклали у 1913 році, а у 1932 продовжили до пироговської лікарні.

Для тодішньої невеликої Вінниці цього було цілком достатньо, адже і Каліча, і лікарня знаходилися тоді на межі міста.

КРАМАРІ

Увесь калічанський торговий люд досить чітко поділявся на три категорії — крамарі, селяни і перекупки.

Крамарями були переважно євреї. Вони стояли за прилавками спочатку приватних, а після непу — вже державних, крамничок і рундуків. Серед калічанських крамарів можна було зустріти нащадків давніх єрусалимських торгових династій Рутбергів, Львовичів, Грондзів, Альтманів, Бродських. То були справжні аси торгової справи.

Старожили ще й досі згадують, приміром, солідного, неквапливого м’ясника, якого звали Шуня Шинкар. Бути його постійним клієнтом вважалося за честь.

Калічанські крамарі вмili і зазвати покупця, і дотепним жартом прикрити своє невеличке шахрайство, без якого містечкова торгівля ніколи не обходилася. Втім, тут свято поважалося правило: знай міру — нехай в твоїй кишені за день з’явиться небагато “навару”, але нехай так буде кожного дня.

От кілька анекдотів і історій, що оживляють образки цих містечкових торгівців.

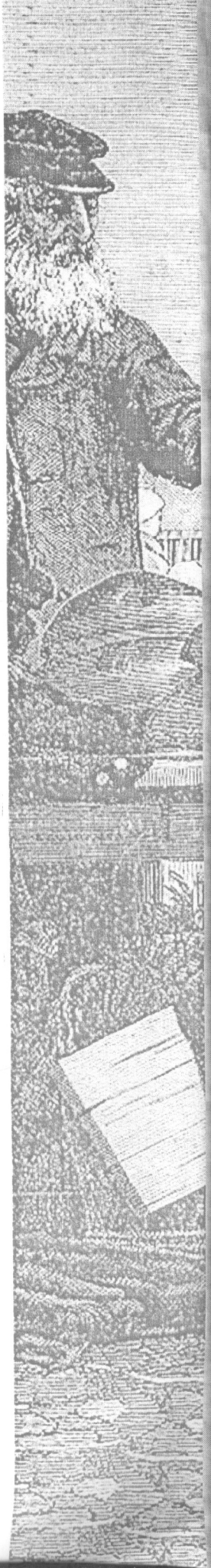
“Тьотя Песя і тьотя Клава — сусідки. У тьоті Песі чоловік — м’ясник на Калічі. Заходить якось тьотя Клава до сусідки і скаржиться:

— Оце була на Калічі, взяла в твого Абрама кіло м’яса, прийшла додому, переважила — 50 грамів не вистачає!

— Ой, Клаво, що тобі казати! Вчора мій Абрам приніс додому таке ж саме кіло м’яса. Я теж переважила — і теж 50 грамів не вистачає!”

А ось сценка в пивному кіоску, що стояв біля головного входу в базар.

“Кіоск тісний, темнуватий, підлогу притрушено тирсою. Серед клієнтів — одвічні вінницькі шанувальники Бахуса, які заправлялися тут двома круж-



ками з “чекушкою”, і сільські дядьки у важких чоботах, що зайшли сюди побалуватись міським пивцем. Ось один з таких бере кружку, дивиться на неї і каже продавцеві:

— Щось ти вже дуже забагато піни даєш!

Відповідь на це миттєва і обеззброююча:

— То ж хіба я ту піну даю? Це Бог так дає!”

Крамарі чудово розбиралися в психології своїх покупців, вміли одразу заволодіти їх увагою, а потім вже і до свого товару повернути.

“Ось поміж рядами ходить підстаркувата сільська молодиця. Свій товар вона вже продала і тепер хоче сама собі гостинця купити.

Крамар її гукає:

— Гей, дівчино — сива косонько, підходь до мене, купляй, що треба!

А та трохи недочуває і питається:

— А звідки ви дізналися, що я з Сосонки?

Крамар одразу починає імпровізувати:

— Та я ж і тебе ще малою знав, і тата, і діда твого знав, бо коли у Сосонці бував, то завжди у вас молоко купляв!

— О, то ми з вами знайомі! — радіє молодиця і йде до нього, бо ж у знайомого можна дешевше купити.”

СЕЛЯНИ НА КАЛІЧІ

Другу верству калічанських продавців складали селяни. Це були, скоріше, трударі, ніж торгівці, адже продавали вони те, що вирощували і виробляли власними руками.

Для багатьох з цих селян виправа у далеку Вінницю на базар була подією рідкою, незвичайною. З цими простодушними продавцями торгуватися було легко.

Ось анекдот, який описує таку торгівлю.

“Стоїть дядько, продає гуся. Підходить до нього містечковий міщанин:

— Почім гусак?

А дядько йому (згадуючи бабину настанову):

— Десять карбованців. А як не дасте десять, то дасте дев'ять, як не дасте дев'ять, то дасте вісім. А як не дасте вісім, то сім вже точно дасте!

Міщанин дає йому сім карбованців і сміється:

— От спасибі, що ви самі мені цього гуся ви-торгували!”

Привозили селяни до Вінниці те ж саме, що привозять і їхні нащадки сьогодні. Різнилися хіба що “упаковка” і “розфасовка”. Молоко привозили,



1911 р.

“Іще одна пам'ятна для мене подія тих часів — це лекція про електрику директора Комерційного училища Подоби, прочитана наприкінці 1911 р. на користь бідних учнів. В залі було повно-повнісінько молоді, і тільки весь “партер”, тобто місця зі стільцями — саме сиве покоління...”

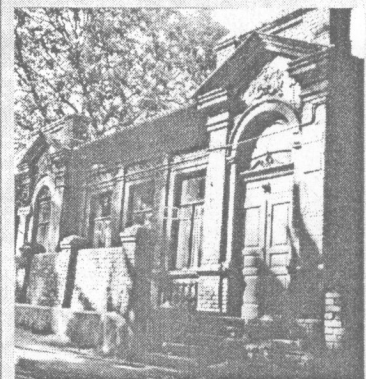
Електрика тільки входила в побут, у Вінниці тільки нещодавно проведено електричне освітлення, водогін, прокладалися трамвайні колії, а в Жмеринці, ми вже знали, була велика військова станція радіо...”

З мемуарів Г.Г. Брілінга “Спогади про реальне училище”

1913 р.

“У Вінниці було три футбольні команди: дві — з учнів реального училища — “Стелла” (гол. чином з поляків), “Сокол” (з росіян); третя — з гімназистів, учнів комерційного училища і чехів, працівників пивоварного заводу Фучека, які складали більшість.”

З мемуарів Г.Г. Брілінга “Спогади про реальне училище”





1913 р.

“Товарищество Нефтяного Производства братьев Нобель. В Электро-Технический Отдел Винницкой Городской Управы.

17.02.1913.

Вследствие Вашего запроса имеем честь сообщить, что наше товарищество в последнее время выпустило для двигателей “Дизель” специальное “Моторное топливо”.

... Для смазки дизелей мы позволяем себе предложить Вам специальное масло “Моторное М”.

... В ожидании требований имеем честь быть с совершенным почтением.

Пом. заведующего Одесским Районом Товарищества (подпись).”



наприклад, у величезних скляних бутлях, а жовте домашнє масло — грудками по фунту чи півфунту, з обов'язковим візеруночком, зробленим ложкою — продавали загорнутим в чисто вимиті лопушини або капустяні листки.

Цікаво, що всі без винятку вінницькі старожили з захопленням згадують ті грудки жовтого домашнього масла на зелених листках, цей своєрідний тодішній “натюрель від Калічі”.

Я казав, що селяни свої продукти до міста привозили. І дійсно, немало було таких, що торгували прямо з возів поряд з базарною площею.

Але не можна не згадати і тих піших селянських молочниць, які майже кожного дня, ще вдосвіта, вирушали з важким кошиком, а то й двома, в неблизьку путь до міста.

“Вийду, бувало, на ганок, гляну на небо — де там “Віз”, де “Квочка” (сузір'я Великої Ведмедиці і Плеяд, за розташуванням яких українські селяни здавна визначали час в нічну пору)? Бачу — вже час на Вінницю молоко нести. Беру кошик на плечі — і гайда!”

З весни до перших морозів ці молочниці ходили босоніж. За років десять з їхніх мандрівок можна було скласти кругосвітню подорож. Не віриться, що так було лише якихось 40 років тому.

Село і місто відділялося тоді не тільки кілометрами. Це були, взагалі, різні світи.

“Пам'ятаю, що мені було дуже дивно, коли я, ще дівчинка, почавши носити на Калічу молоко з свого Комарова, почула тут, у місті, якусь зовсім незрозумілу мову. Потім мама мені пояснила, що то мова єврейська”, — згадує одна з тих колишніх молочниць, нинішня вінничанка.

“А я пам'ятаю, — розказує одна жінка з єврейської вінницької родини, — що до нас носила молоко дуже ввічлива, прямо-таки шляхетна селянка, яку звали Аня. Так от, одного разу батьки, розраховуючись наперед, дали їй купюру в сто карбованців, і Аня не могла збагнути, що то за гроші, бо вона таких ще не бачила”.

І це не дивно. Зовсім небагато грошей потрапляло тоді до порепаних селянських рук. Міські базари тих часів вражали дешевизною. Міста тут були невеликі, а села на родючій подільській землі — численні і багатолюдні, тим більше, що колгоспникам паспорти не видавали, і хоч-не-хоч, а треба було поратися коло землі.

До того ж, з переробкою сільськогосподарської продукції в області було кепсько. Старожили пам'ятають, як ще у 50-ті роки худобу гнали на вінницький м'ясокомбінат "попасом", тобто своїм ходом з далеких районів, скажімо, аж з Піщанки.

Так що зрозуміло, звідки бралася та дешевизна на вінницьких ринках.

ПЕРЕКУПКИ

Якщо селянин не міг довго затримуватись на базарі, бо на нього вдома чекала робота, то калічанські перекупки часу для торгівлі мали досхоту. На базарі вони почували себе мов риба в воді — знали тут всіх: і покупців, і продавців, і міліціонерів, і базарних злодіїв.

Це були справжні базарні "залізні леді" — засмаглі, майже завжди чимось невдоволені і лайливі.

Коли на Калічі в якомусь місці раптом зчинявся гармидер, це означало, що сталося одне з двох: або у когось витягли гроші, або, що частіше, одна з перекупок лаялася з конкуренткою або покупцем.

Перекупки цілими днями сиділи на базарі, і тому взимку, щоб не замерзнути, приносили з собою горщики з вуглем. Час від часу перекупка підсипала в таку "грубку" вуглю з торбинки, знімала чобіт і, натягнувши його халявою на горщик, швидко роздмухувала жар, точнісінько так, як це робилося з самоварами.

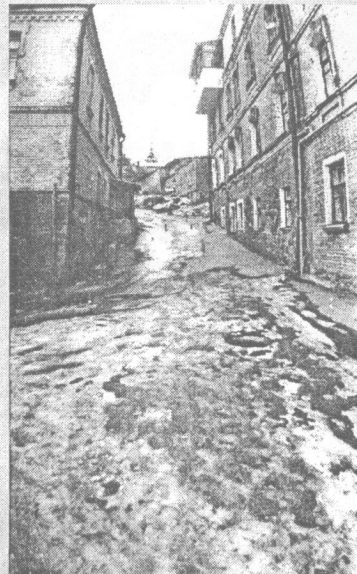
Ці жіночки, схожі на злодійкуватих і водночас похмурих ворон, не мали ніякого остраху. Поклястися чим завгодно, розхвалюючи нікудишній товар, для багатьох з них було звичною справою. Ось, наприклад, давня історія, яку мені нещодавно розказала літня жінка — тоді мале чемне дівчисько з вчительської родини.

"Це було взимку 1944 року. Ми тільки-но повернулися з евакуації у звільнену Вінницю. І ось мене вперше саму посилають на Калічу купити пляшку гасу для примусу.

— Тьотю, а це, часом, не бензин? — запитала я у замотаної в три хустини перекупки, бо так мені мама наказувала.

— Та щоб мій син з війни не повернувся, якщо це бензин!

Пам'ятаю, як довго я плакала, коли вдома виявилось, що в пляшці таки бензин — дуже було жалко того тьотіного сина, який з війни не повернеться!"



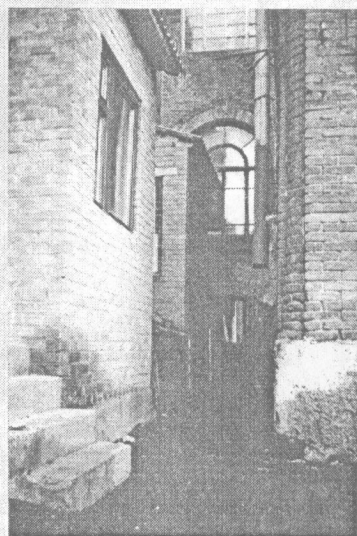
1913 р.

"Машиностроительный завод Аусбург-Нюрнберг АО Винницкой городской управе 17.04.1913.

...Представляемый нами Аусбургский завод командировал для установки проданного Вам 400-сильного дизель-мотора нашего завода обер-монтажёра г. Георга Эхтера...

Просим Вас ...допустить его к работам и оказать ему своё любезное содействие, за что заранее выражаем Вам нашу благодарность.

С совершенным почтением
Уполномоченный АО
Инженер А.И. Берлянт."

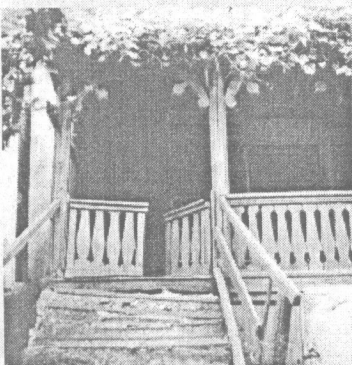




1913—14 р.

“Машинний зал електростанції розташовувався в одноповерховому будинку на Єрусалимці. Починала станція працювати в 4 год. дня, і я з кількома аматорами полюбляв спостерігати цей урочистий момент. Ми притискалися носами до скла великих дверей і бачили... величезний розподільний щит, дві динамо-машини... Черговий електрик, а іноді і сам Гофштейн (інженер електростанції) підходив до щита, щось крутив, щось вмикав і... одна з машин починала оберти.”

З мемуарів Г.Г. Брілінга “Спогади про реальне училище”.



КАЛІЧА ЧАСІВ ЛИХОЛІТТЯ

Базар на Калічі проіснував, як ми вже казали, близько 60 років, але які то були роки! Революція, громадянська війна, розруха, голод 33-го року, репресії 37-го, війна вітчизняна, голод 47-го.

Чого тільки не чули і не бачили за ці роки схиляли калічанського яру! Погроми, облави, розстріли “ворогів народу” і єврейського люду, стогони тих, хто вмирав від голоду — все це було тут, де зараз вінничани мирно ласують морозивом, прогулюючись біля фонтанів універмагу і алеями парку. І все ж таки, коли ті, хто пережив це лихоліття, згадують минуле, в їх спогадах завжди поєднується і трагічне, і кумедне — така вже химерна штука життя!

З багатьох розповідей, які чув про ці драматичні часи, наведу лише одну.

Голод 33-го року. На Калічі жінка продає смажені гриби. До неї підходять два худих дядьки-пильщики — з тих, хто парами сиділи на Калічі з своїми козлами і пилками, чекаючи клієнтів. Дядьки тільки-но попиляли комусь дрова і заробили трохи грошей, тож і хочуть тепер попоїсти та й чарчину випити. Але на те й те грошей не вистачає.

Тоді дядьки беруть у жінки по порції грибів, з'їдають і просять ще по одній.

— Спочатку розрахуйтеся, бо я ж ці гриби від дітей своїх забрала, вони б ще їли!

— От як наїмося, тоді і розрахуємося!

З'їдають дядьки ще по одній порції, і раптом один починає скубти на собі волосся, падає, слина з рота біжить — отруївся!

— Так що ж це ти, людей труїш?! — кричить другий, хапає жінчин горщик з грибами і гепає об землю.

А жінка вже на гриби не дивиться, побігла перелякана додому — що там з дітьми діється?

А дядьки позбирали ті гриби з землі, помили та й пішли собі чарку шукати.

ПРОЩАВАЙ, КАЛІЧА!

Відспівали на Калічі гармошки повоєнних інвалідів, і на початку 60-х років почалось у Вінниці нове життя.

Місто зростало, індустріалізовувалось — в ньому з'являлись все нові й нові заводи та фабрики. В небі над Вінницею вже гули реактивні лайнери і

літали космонавти. Сільська молодь рвалась у місто, міська — у столичні вузи. Тож на тлі цього прогресу містечковий калічанський базар виглядав справжнім анахронізмом.

Уявіть собі таку картину. Літня спека. В обкомівському кабінеті сидить поважний гість з міністерства. Йде відповідальна розмова про будівництво у Вінниці, скажімо, такого гіганту радіоелектронної промисловості, яким була тоді знаменита вінницька “Лампочка”.

І раптом в розчинене вікно літній вітерець вносить цілу купу курячого пуху з калічанської різні. Та ще й відповідне базарне амбре! А що поробиш, коли від обкому до тієї різні лише якихось чотириста метрів! Ні-ні — всім було зрозуміло, що базар на Калічі доживає свої останні дні.

Так воно і сталося, і незабаром виріс на місці базару новий універмаг, а колишню Хлібну площу назвали ім'ям Гагаріна — на ознаку нової, космічної ери.

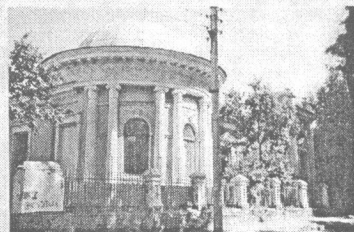
Але недовгою була і ця, індустріально-соціалістична сторінка в історії і Вінниці, і калічанського яру. Наприкінці 80-х років почалась перебудова, відкрилися кордони, і усі вінницькі індустріальні гіганти, не витримавши конкуренції з закордонними виробниками, незабаром луснули як мильні пупири. А от торгівля, як і у колишньому містечку, залишилась епіцентром, навколо якого і зараз крутиться все вінницьке життя.

Нині калічанський яр зникає, поступово забудовуючись. І нові споруди на ньому, справжні палаци в порівнянні з колишніми гендлярськими халупками, зводять, знову ж таки, ті, хто займається торговим бізнесом.

Та й у самого калічанського базару з'явилося у Вінниці чимало нащадків — нових “каліч”, розкиданих по перехрестях головних вінницьких вулиць. Знову ми бачимо біля яток і рундуків численних перекупок, крамарів і сільських жінок з бутлями молока.

Чи довгим буде це повернення в базарне містечкове середньовіччя — хто знає? Час покаже.

А поки що — прощай, Каліча, і здрастуй, Каліча!



1916 р.

“...По общим итогам переписи (1897 г. — А.С.) — говорит известный статистик А.А. Фусов — все русские (великороссы, малороссы, белорусы) считают среди себя 18% грамотных (29% мужчин, 9% женщин), среди же украинцев грамотных только 13% (23% мужч. и 4% женщ.)... И вот на причину этого явления — на язык преподавания — я считаю своим нравственным долгом обратить внимание настоящего Собрания.

Вот что говорит Ушинский:

“...Дитя, не слышавшее дома ни одного великорусского слова, начинает ломать речь на великорусский лад, и добро бы ещё на великорусский, а то на тот отвратительный жаргон, который вырабатывается у малообразованного малоросса при старании говорить по-великорусски. Такая школа с первого же дня напечалит ребёнка, что он не дома...”

З виступу гласного Д.В. Марковича на засіданні Вінницької міської Думи.

1916 р.

“Со времени открытия городского театра на его сцене редко ставят классику, а больше такие шедевры увеселительного искусства как “Мотор любви”, “Тайны гарема”, “Вова приспособился” и т. п.”

З газети “Винницкий листок”, 1916, № 7.



Рік 1598-ий: піднесення Вінниці.

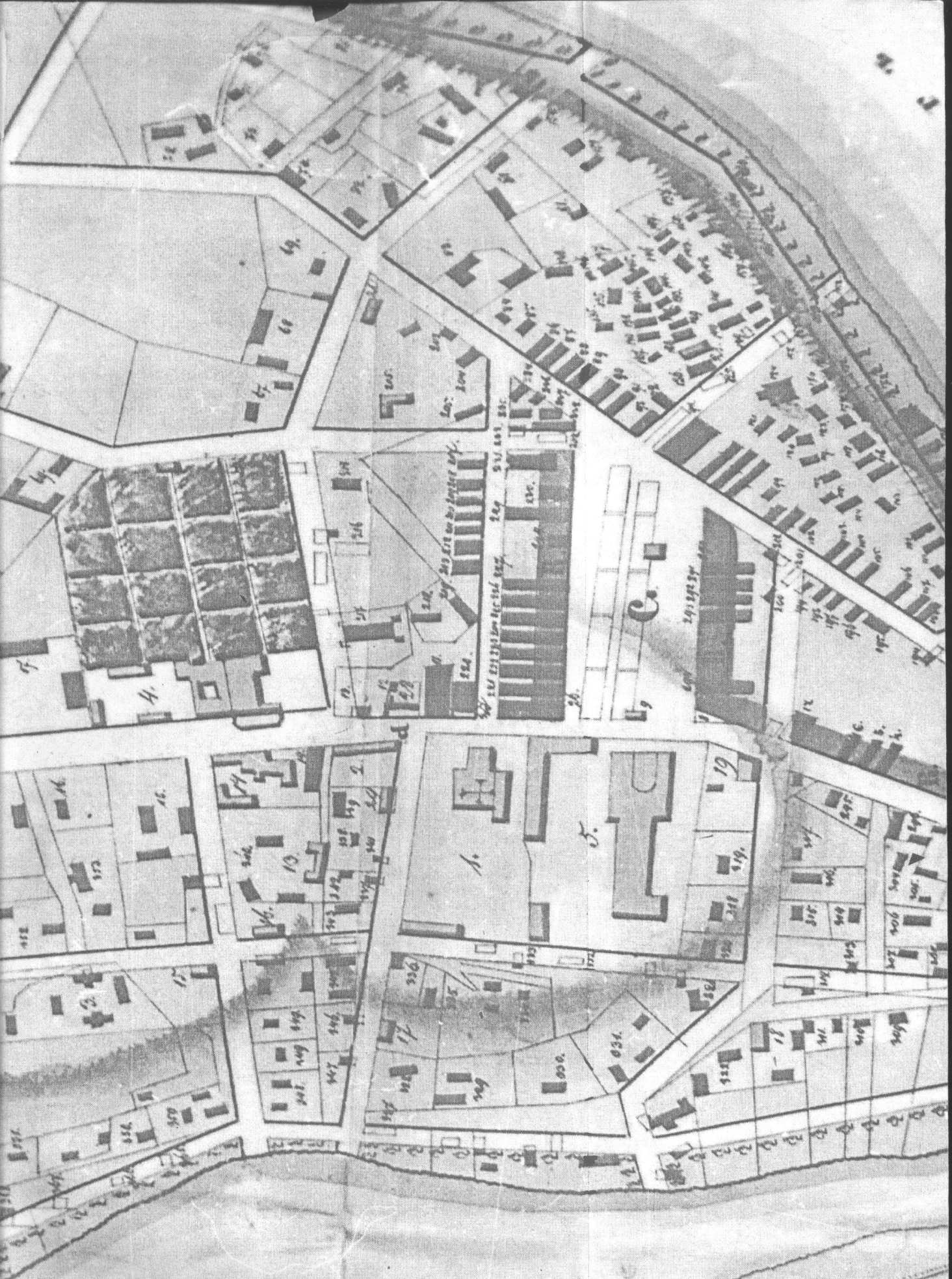
1. Constitucie statuta y przywileie na walnych seymiech koronnych. — Krakow, 1625.
2. Грамоты великих князей литовских. — Киев, 1868. — С. 7-9.
3. Опис вінницького і брацлавського замків 1545 р. // Zrodla dziejowe. T.6. Rewizya zamkow... — Warszawa, 1877.
4. Dzieje korony polskiej...od roku 1380 do 1533. T.1. /Wyd. Mik. Malinowski. — Wilno, 1847. — S. 305.
5. Описание Брацлавского замка 1552 г. //Архив Юго-Западной России. — Киев, 1888. — Ч.VII, т.1.
6. Н.И. Костомаров. Исторические произведения. — Киев, 1989. — С. 158.

Мури — символ “третьої” Вінниці.

1. Zrodla dziejowe. T. 21. Ziemi ruskie. — Warszawa, 1894. — S. 626-627.
2. В.Ю. Кисілевський. Опис Правобережної України в “Атласі” Йоаннеса Янсонія // Український історик. — Нью-Йорк, Мюнхен, 1966. — № 3-4 (11-12). — С. 76-77.
3. Опис Вінниці бл. 1693 року // Український історичний журнал. — 1995. — №2. — С. 136.
4. Державний архів Вінницької області (ДАВО). Камеральное и топографическое описание Подольской губернии 1797 года. — С. 5-8.
5. ДАВО. Топографическое и камеральное описание Подольской губернии 1802 года. — С. 81-83.
6. ДАВО, ф. Д-844, оп. 1, спр. 64. Книга обліку учнів Вінницької гімназії 1820-1825 рр.
7. ДАВО, ф. Д-844, оп. 1, спр. 76. Книга щорічних рапортів про успішність учнів Вінницької гімназії.
8. E. Heleniusz. Wspomnienia polskich crasow. T.1. — Lwow, 1894.
9. Омикрон. Муры как источник просвещения // Винницкая старина. — Винница, 1907.

Каліча (історія одного яру)

1. ЦГИА СССР, ф. 1293, оп. 167, д. 26-27. Карти Вінниці кінця XVIII - поч. XIX ст.
2. Описание Винницкого замка 1552 года // Архив Юго-Западной России. — Киев, 1888. — Ч. VII, т.1.
3. Winnica // Slownik geograficzny. — Warszawa, 1884.
4. Пачковозы (Подольская быль) // А. Свидницький. Роман, оповідання, нариси. — Київ, 1985.
5. О. Петренко. З історії розмежування вінницьких міських земель... // Вінниці — 630 років. — Вінниця, 1993. — С. 24.
6. ДАВО, ф. 230, оп. 1, спр. 178, арк. 3-4. Условие, заключённое гор. управой с Шабсой Бедным.
7. ДАВО, ф. 230, оп. 1, спр. 110, арк. 26, 31, 40-42. Постановление гор. управы об упорядочении базаров г. Винницы.
8. С. Килимник. Историчними місцями рідної землі // Пороги. — Буенос-Айрес, 1952. — №30. — С. 25.



План центральної частини м. Вінниці. 1837 р.